

УЛУТ ХЕЛ

ЖЫЫЛ ЧОГАДЛЧЫЛАРНЫҢ СЕТКҮҮЛҮ

2,98

БО КАПСЫРЫЛГАДА:

С. КОМБУ. *Тыба сонет хөгжүлдениң оруунда*

З. САМДАН. *Кым сен меңээ, Сүбөдөй—*

Маадыр?

У. ДОНГАК. *Сеткилдиң теби*

А. ДАРЖАЙ. *"Аялгага бердинген мен..."*

В. САЛЧАК. *Ханы көрүштүз, быжыг*

туруш туз чогаалчы (Феликс

Сезлеңмей дузайында)

Б. КАЗЫРЫКПАЙ. *"Бо-ла-дыр, меңгиле*

газлаарың" (Саая Сарыз-оол,

Иван Салчак)

УЛУГ-ХЕМ

ТЫВАНЫН
ЧОГААЛЧЫЛАР
ЭВИЛЕЛИ

Чечен

Допчузу

чогаал

Номчукчуга сөс 3

болгаш

Сайлыкмаа КОМБУ. Тыва сонет — хөгжүлдө-
ниң оруунда 4

ниитилел-

политиктиг

сеткүүл

Зоя САМДАН. «Кым сен меңээ, Сүбедей-Маа-
дыр?...» 18

Уран ДОНГАК. Сеткилдин тевии 28

НИИ АЙДА

БИР УДАА

ҮНЕР

Александр ДАРЖАЙ. «Аялгага бердинген
мен...» 35

Василий САЛЧАК. Ханы көрүштүг, быжыг
туруштуг чогаалчы 40

2 (24/101)

Людмила МИЖИТ. «Амыдырал ужуун сып-
таан ине бар бе?...» 47

Борис КАЗЫРЫКПАЙ. «Бо-ла-дыр, меңгилиг
дагларың...» 56

1998

Июнь —

июль

Зоя САМДАН. Байкалдың эринен келген
башкы 62

«УЛУГ-ХЕМ»

СЕТКҮҮЛДҮН

РЕДАКЦИЯЗЫ

КЫЗЫЛ

Н. Ш. КУУЛАР,
кол редактор

Редакция
коллегиязы:

Ч. Ч. КУУЛАР,
тоожулал болгаш
публицистика
килдизиниң редактору

Е. В. АНТУФЬЕВ,
А. А. ДАРЖАЙ,
Н. Ш. КУУЛАР,
З. Б. САМДАН,
А. Х.-О. ХОВАЛЫГ.

В. У. ДОНГАК,
чурук каасталга
редактору

Чогаалдарның
машинкага
ийи
интервалга
парлаан
бирги
хоолгазын
хүлээп
алыр.

Сеткүүлге
келген чогаалдарны
рецензиялавас,
дедир эгитпес.

Авторларның
бодалы-биле
редакцияның туружу
дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда «Улуг-Хем» сеткүүлге
парлаттынганын айтыры албан.

СЕТКҮҮЛДҮҢ ҮНДЕЗИЛЕКЧИЛЕРИ: Тыва Республиканың Чазаа, Пар-
лалга болгаш информация комитеди, Тываның Чогаалчылар эвилели.
ҮНДҮРҮКЧҮЗҮ: Тываның Чогаалчылар эвилели
Россия Федерациязының парлаалга болгаш массалыг медээлер чепсектери-
ниң Республикада девискээр эргелелинге сеткүүлдү бүрүткээн.
Бүрүткеткен дугаары — Т-00028

Номчукчуга сөс

Хүндүлүг номчукчу! «Улуг-Хем» сеткүүлдүң бо үндүрүлгези чүгө мындыг бир тускай «арган» болгаш чүгө чогаал критиказынга, чогаал шинчилелинге хамаарылгалыг чүүлдер-биле долдунганын тайылбырлаар бодай-дыр мен. Тыва чогаалдың төөгүзүн, ооң амгы үе-чаада уран чедикшикнинерин база келир үеде уг-шин сайгарып шинчилээринге ол ажылдар эрежек чугули. Авторларның чогаадыкчы наmdарын-даа, чаа үнген номнарның сайгарылгазын-даа оон билип ап болур. Чогаал шин-чээчилери, кожуун, сумуларда чогаалчы эш-өөрүвүс, тыва чогаал, дыл башкылары, черле ынчаш чогаалды элээн хандыр сайгарып чоруур улус, ол ажылдарны четтикпейн манап турарын билир бис.

Сөөлгү үеде сеткүүлдүң акшаландырыышкыны бергедеп турарындан чылда чүгө 3—4 дугаар үнүп турарын эскерген боор силер. 1997 чылда ийи кол (орус, тыва дылдарда) болгаш ийи капсырылга («Хей-аът» деп солунну) арай боорда үндүрген бис. А бо чылгы төлөвилелде кордунген акша эрткен чылдың деңгелинден дыка эвээш, ам бээр-бербези шуут билдинмес. Ол чылдагаан-биле сеткүүлдүң ийиги дугаарын хемчээли улуг эвэс, тиражы эвээш кылдыр тургусканывыс бо.

Амгы чединмес бергедээшкиннер түр үениң болуушкуну деп бүзүрөп каалы. Оон башка амгы-даа, келир-даа салгалдың мурнунга кончуг улуг чидиргалиг, төлөттинмес өрелиг арттар бис. Културлуг амыдырал дириг чаяалга болганда, ооң дириг агымының, тыныжының кезек үелерде үс-түс-боглуп, бачымнай бээри алызы барып сагыш-сеткил ядаралынга чедирит болур. Ону баш удур болдурбазы-биле сеткүүлдүң үндүрүлгезин бүгү арта-хорганы дилеп, тып тургаш уламчылаар жүрүлүс бис. Биске хөй-ниитиниң, чазактың, материалдыг деткимчези тергиин чугула.

Бо сеткүүлге тыва чогаалчыларның чүгө чаа чогаалдарын парлап турар.

Моолда, Кыдатта болгаш өске-даа черлерде тыва аймак-төрөл улустуң амыдыралының дугайында медээлерни, оларның аас чогаалының үлегерлерин моон-даа соңгаар парлаар, чырыдар.

А. Пушкин, У. Шекспир, Низами, Ю. Эмре, М. Цветаева, С. Есенин чергелиг делегей классиктеринден чаа очулгаларны парлаар. Ук сеткүүл ынчангаш уран чогаал, уран чүүл, этнография — ниитилел амыдыралының дугайында кижги бүрүзүнге делгем билигни бээр, ооң эстетиктиг исселделерин хандыраар эчис сорулганы бодунуң мурнунга салып турар.

Бир эвес балдырлыг сайгарлыкчылар азы шыдалдыг ажыл-агыйлар редакцияга материалдыг деткимчени көргүзөр болза, оларның ат-сывын үндүрүлгеге кирип азы оларның чагыын барымдаалап тускай материалдарны, чарлалдарны чырыдып болур бис. Силерниң сонугралыңар, ооң кырынга деткимчеңер биске хей-аът, улуг күш дээрзин оваарып көрүңер, хүндүлүг номчукчуларывыс.

Н. КУУЛАР, сеткүүлдүң
кол редактору.

Сайлыкмаа Комбу,

М. Горький аттыг Делегей литературазынын
Институтунун аспирантызы.

Тыва сонет — хөгжүлдениң оруунда

Бодунуң төөгүзүндө сонет жанрын билбес хөй-хөй литератураларда сөөлгү чылдарда ол көстүп, турумчуй берген.

Тыва поэзияда *сонет* бодунуң туружун база тыпкан.

Делегей литературазының төөгүзүндөн алырга, сонет 13-кү чүс чылда Италияга «Сицилия школазынга» тывылган. Ооң бирги хевири Джакомо да Лентинога (1220) хамааржыр. Шүлүкчү Ф. Петрарканың Лаура дугайында 317 сонеди ита-льян лириканың кол хевири болуп, сонеттин өзүлүг быжыг хевирин тургускан. Петрарканың соон дарый Микеланджело, Д. Бруно, Т. Тассо оларның сонеттери ук хевирниң үлегерлери кылдыр санады берген турган. 16-гы чүс чылдан бээр сонет жанры Европаның чамдык чурттарынга, ылаңгыя Испания, Франция, Англия, Португалияга нептеренгей апарган. База чүс чыл эртерге, Германияга сайзырап эгелээн. А Россияга 18-ки чүс чылда В. К. Тредиаковский, А. П. Сумароков оларның очулгалары-биле көстүп келген. Орус литературада В. Брюсов, Вс. Рождественский, И. Сельвинский, Л. Мартынов, М. Дудин, В. Солоухин, Н. Матвеева болгаш өскелер-даа сонет жанрын бижип чораан.

Ынчангаш сонеттин төрүттүнген-даа, сайзырал-даа алган черлерин көөрге, ол — европейжи болуушкун, а Чөөн чүк чурттарынга сонет бо чүс чылга чедир билдинмес турган.

«*Soneto*» деп итали сөстү билбес национал литература-даа чок апарган. Сонет деп сөс ол «*Soneto*» деп итали сөстен укталган. Тыва дылче очулдузарга, «эткир» дээн уткалыг.

Сонет жанрының тыва поэзияда туружунуң сайзыралы-ның дугайында эртем-сайгарылгалыг ажылдар тыва чогаал сайгарылгазында барык чок. М. Хайдып, Б. Күжүгет оларның «Тыва поэзияда сонет» деп ажылы *сонеттин* тыва поэзияда туружун, ооң *онзагай шынарларын*, *хөгжүлдезин* илередири-че баштайгы шенелде болур. Сонет жанры тыва поэзияда сайзыралдың оруунче кирген бо үе-чадада ону сайгарарын литература амыдыралы чаягаар негеп, идип үндүрүп келген.

Делегейде билдингир улуг сонетистер — Данте, Петрарка, Шекспир, Камюэнс, Дю Белле, Ронсар, Бодлер, Эредиа, Бехер, Гёте, Микеланджело оларның сонеттери тыва шүлүк-чүлерге-даа, номчукчуларга-даа эки таныш, үнелиг.

Сонет тыва поэзияда ховар тывыш эвес апарган. Чогаа-дыкчы ажыл-ижин **сонет** жанрынга шенеп, мергежип чоруур тыва шүлүкчүлерниң саны хүнден хүнге немежиб турар. Тыва сонеттиң шынар талазы-биле экижиириниң оруун херечилеп турары ол. Ю. Кюнзегеш, М. Кенин-Лопсан, К. Сүттүг-оол, В. Саган-оол, М. Доржу, С. Молдурга, А. Арапчор, В. Серен-оол, А. Даржай олар-биле чергелештир аныяк салгалдан И. Иргит, Х. Артык, Л. Иргит, А. Үержаа, А. Хертек, Р. Лудуп, О. Туң-оол оларның идея-утказы бедик, делгем **сонеттери**-биле тыва поэзияда чаа-чаа арыннар ажыттынып, байлакшаан. Тыва сонет — хөгжүлдениң оруунда.

Сонет — поэктиг мерген угаанның бодаралы. Сонет — узун эвес, хевири тодаргай, утказы чарт чогаал. Ол он дөрт одуругдан тургустунар ужурлуг. Олар ийи катреннерге (дөрттээн одуругларга) болгаш ийи терцеттерге (үштээн одуругларга) чарлыр. Бодунуң баштайгы чылдарында сонет катрен болгаш терцеттерге чарылбас, олар шупту тудуш, ниити **аваававсдсдсд** деп схемага чагыртыр турган.

Делегей литературазында сонет рифма аяннажылгазының (одуругларның сөөлүнге аяннажыры) аайы-биле үш кол хевирлиг. Ол болза:

1. **Итальян сонет** — рифма аяннажылгазы **авва авва сдс дсд** азы **авва авва сде сде** деп схемаларга чагырткан ийи катрен болгаш ийи терцеттен тургустунар.
2. **Француз сонет** — рифмалар аяннажылгазы **авва авва ссд еед** азы **авва авва ссд еде** деп схемаларлыг ийи катрен болгаш ийи терцеттиг.
3. **Англи сонет** — аралашкак рифмалыг, үш дөрттээн одуруглар болгаш кожалашкак рифмалыг, чаңгыс ийи одуругларлыг.

Ынчалза-даа шак ындыг шыңгыы аяннажылганы сагывайн турар сонеттер кайы хөй. Ында багай чүүл чок. Ол дүрүмчүдүгени *Данте, Дельвиц, Бодлер, Пушкин* болгаш оондаа өскелер барымдаалавайн чорааннар. Пушкинниң сонеттеринде **авав, ваав, а К. Д. Бальмонтуда авва ваав** деп фирма аяннажылгаларын эскерип болур.

Литература төөгүзүндө сонеттиң өске хевирлери база тургулаан:

1. **Тудуш сонет** — шупту он дөрт одуруу чаңгыс улуг строфаны тургузар;
2. **Дедир сонет** — баштай үш одуруглуг ийи строфадан, улаштыр дөрт одуруглуг ийи строфадан бүткен.
3. **Баш чок сонет** — чаңгыс катрен, ийи терцеттен тургустунган;

4. *Чартык сонет* — чаңгыс катрен биле чаңгыс терцеттен тургустунган;
5. *Кудуруктуг сонет* — ийи катрен болгаш бир терцеттен тургустунган.

Ук хевирлер поэзияга ижикпейн барганы билдингир. Амгы үеде кайы-даа литературада үш кол хевир сайзыраан.

Сонеттин даштыкы хевирин сагыыры анаа-ла бир тава-рылга, ужур эдерииникини эвес-тир. Ооң даштыкы хевири биле иштики делегейи, утказы чаңгыс аай болур ужурлуг.

Бирги катренинге чугаалаар дээн бодаалдың азы болууш-куннуң эгези, байдалы билдинип кээр. *Ийиги катренге* ооң хөгжүлдөзи эгелеп, удурланышкак чүүл азы байдал тургус-тунар. А терцеттерге *шимчээшкинниң*, *байдалдың* хенертен *чештинииникини* болур болгаш *түннел* турар.

Сонетте одуруг бүрүзү долу болгаш синтаксистиг төнгөн уткалыг болур.

Сонеттин он дөрт одуруунда катреннер, терцеттер хевир-сын каасталгазы эвес. Ортааккы вектерде турган саннар ут-казының тайылбырын ёзугаар алырга, *4 деп сан — матери-алдыг делегей символу*, а *3 деп сан хөөн-сеткил демдээ* болуп турар.

Сонетте кирип турар бодаал-сагыш кирижээн ча ышкаш: дыңзыг, тодаргай, артык сөс, бодаал чок. Ооң лексиказынга негелде улуг: сөстүң катаптаашкынын болдурбас, херек бол-гаш чугула сөстөр шилиттинер. Шүлүктүң өске хевирлеринге туруп турар *негелделер сонетке ийи-үш катап күштелер*.

Сонет — поэзияның эң-не турум хевири. Сонет бижиини — шүлүкчүден бедик мергежилди негээр.

Тыва сонетте база тодаргай, турум демдектер сагыттын-ган. Ол чүл дээрге:

1. Даштыкы хевириниң онзагайы: он дөрт одуругдан тургус-тунары;
2. Даштыкы хевириниң чарылбас кезээ — сюжеттиг болгаш синтаксистиг тургузуу;
3. Аяннажылгаларны барымдаалаары;
4. Утказының уран сииреш, дыңзын чедип алыры.

Сонет делегей литературазында *чеди чүс чыл* ажыг чурт-тап турар. Ооң сүр-күжү, аргазы чылдан чылче улам күш-телген. Ук жанрның ужур-утказын хөй-хөй чогаалчылар, эр-темденнер бедии-биле үнелеп чораан. Брюсов *сонетти «поэ-тиктиг чогаалдың үлегери»* деп адаан. А Бехер *«Сонеттин автору — ол чүнүң-даа мурнунда конструктор-дур»* деп чу-гаалаан, Шлегель *«Сонет — рифма уран чүүлүнүң бедик ча-дазы-дыр»* деп демдеглээн.

Өртемчейде өлбөс чүүл чок. Сонет база-ла өлүм чок эвес. Хөгжүп, чечектелип сайзырааш, кезек када ыт чок чиде берген үелери тургулаан. Ынчалза-даа катап сайзырап, бодарап келгенде, ол чаа-чаа онзагай шынарларлыг болуп турган. Бодунуң төөгүзүндө ынчаар-ла даштыкы хевири улам шевер-жип, утказы чаартынып, сиирелип келген.

Сонет — *психологтук, философчу* лирикаларның бедик туружун ээлеп турар жанр. Ону сөстөр-биле, одуруглар-биле оюн-дур дээн хөөннөр база ооң төөгүзүндө тургулаан. Чижээ, Сумароков бодунуң чогаалдарының чыындызында мынчаар бижээн: «Сонет — шүлүк-биле оюн. Сонет уран чүүлү — ребустук бодалга бодааны ол-дур».

Сонетти ынчаар билип алыры, ооң онзагай сүүзүнүн билбейн, ужур-утказын үнелеп шыдавааны-дыр. Ол чогаадыкчы шынар чок чорук, поэзияны бөдүүнчүткен оралдажышкын-дыр.

Тыва поэзияга *сонеттиң* көстүп келген ужур-утказы чүл?

Сонет чүге тыва шүлүкчүлөрнүң кичээнгейин хаара туду бергенил?

Тыва поэзияның эге баштайгы чылдарында турган чуруушкун, тоожуушкун аянынга бижиттинип турган шүлүктөр номчукчуларның-даа, шүлүкчүлөрнүң-даа делегей көрүүшкүнүнүң делгемчээни-биле, эстетиктиг өзүлдези-биле оларның сагыш-хөөн негелдезин чегей хандырып эгелээн. Ылаңгыя 50-ги чылдардан бээр тыва шүлүкчүлөр дилээшкин болгаш тывышкынның оруунче кирип, хөөн-сеткил, бодал илередириниң чаа-чаа аргаларын ажыглап эгелээннер. Ынчангаш ынчаар делегей литературазындан чаа жанр, хевирлерни өөренип, үлегерлеп алырының оруунче киргеннер.

Тыва поэзияда *сонет* — *лириктиг, философчу* бодалды *чогумчалыг илередириниң* бир хевири болуп, сайзыралды алган.

Бодунуң дазыл-дамырында эвес жанр-хевирни шиңгээдиң алганы шүлүкчүлөрнүң чогаадыкчы ажылында бурунгаар чүткүлүнүң бедиин, делегей литературазын шиңгээдиң өөренип турарының бадыткалы болур.

Баштайгы тыва *сонетти* 1949 чылда шүлүкчү Юрий Күнзегеш бижээн. Ону «Сагыжыңга кирип чор боор» деп ат-биле бодунуң бирги ному «Ховунуң аялгаларында» киирген. Ол мындыг:

* * *

Эргимим сээң үжен тостаар хүнүң бо-дур.
Чайлаг-Хемде чодураалыг алаактарга
Чазадыр-ла кады хөглеп чоруурувус
Эрткен хүннөр сагыжыңга кирип чор боор.

Аяс дээрде сылдыс бисче хереп турда,
Чанывыста Улуг-Хемниң даажын дыңнап,
(Чанары-даа уттундурар чүве болгай)
Аравыста хөөрежип чордувус чоп.

Кирижевээн ая ышкаш ээтпек Айның
Хирезинде шаңнаан чыры чатыңга дээп,
Кыссың немеп, — мени өөртүп чорду-даа чоп.

Өөрээн чүрээм ынчан сергээн, чиге көргөш,
Кыскаан арным карааң орта эштип чорда,
Өөскүп кыпкан сеткил оду өшпейн чор.

*Ынчангаш 1949 чыл — сонеттиң тыва поэзияга төрүт-
түнгөн чылы болур.*

Ук жанр ынчангы үеде бодунуң кымга-даа билдинмези-
биле, хевир-утка талазындан нарыны-биле аныяк чаш тыва
поэзияга ол дораан хөгжүлдө албаан. Өскээр чугаалаарга,
1957 чылга чедир *сонет* жанрынга тыва шүлүкчүлөр бодунуң
күжүн шенеп көрбээннер. 1957 чылда ол-ла автор номчукчу-
ларга «Суузун харны каш арт ажыр сывыртааштың», «Цирк-
ке чордум», «Бичии капитан» деп сонеттерни бараалгаткан.
Шүлүкчү ол үеде сонет жанрын быжырымчылыг шиңгээдип
алыр дээш элээн оралдажышкыннары кылган дээрзин ол
чылын үнгөн 12 дугаарлыг Улуг-Хемде кирген «Оруктар бол-
гаш бодалдар» деп циклда кирген алды сонеди херечилеп
турар. А чыл эрткенде автор «Хирээ ышкаш бизеңнерлиг»,
«Чедип келдин» деп сонеттерни бижээн.

Юрий Күнзегеш *тыва сонеттиң* эге кокпазын ынчаар
изеп үндүрүп келген.

Шүлүкчүнүң чогаадыкчы мергежилиниң бедидеринче
кызымак базымы болгаш тыва поэзияның сайзыралынга са-
лышкыны ооң-биле база илереттинер.

Ю. Күнзегештиң соон дарый М. Кенин-Лопсаң 1959 чыл-
да «*Сеңээ душкан узун оруум*» деп *сонетти* бижээн. *Сонет*
англи хевирге бижиттинген: үш дөрттээн одуруглар база
чаңгыс ийи одуруг. Аяннажылгазы кожалашкак. Автор сөөл-
гү ийи одуруунда мындыг түңнелди үндүргөн:

Октябрь моон үнмээн болза, сеңээ дужар
Орук меңээ кажанда-даа кайын турар.

Чогаалдың идеязы бо ийи одуругда тода илереттинген.

1959, 1960 чылдарда «Черниң даштыг ханызындан ка-
зып тыпкан», «Эртениң-не чырык хүнүм чөөн чүктен», «Соң-
галарым баарында деңге өскөн» деп сонеттерни В. Сагаан-

оол бижээн. Амыдыралдың утказының дугайында түңнел бодалдар илередиксээн сонеттер болур. Бирги сонеттиң аянажылгазы *аавв аавв аааа сс*, өскелери *аааа аавв ссс ссс, аавв аааа аавв сс* деп схемаларга чагырткан.

База-ла кожалашкак аянажылга тергидээн.

Бо сонеттерниң соонда үш чылдың дургузунда сонет жанрынга кезек када ыржым дүшкен.

1963 чылда шүлүкчү М. Доржунуң «Ыржым дүне», 1964, 65 чылдарда С. Молдурганың «Бойдус-биле хиним ту-душ», «Бедик-Таңды артыш оьдун», «Күжүгеннер мортуктаан чер», «Тарбаганны билбес кижиге», «Чежемейниң оран бай бол» деп сонеттери бижиттинген. Бо сөөлгү сонеттерде бойдус темазы көстүп келген.

Ынчангаш 1949 чылдан эгелээш, 1960 чылдарның ортан үезинге чедир бижиттинген сонеттер — тыва сонеттиң баштайгылары болур. Оон бээр-ле тыва поэзияга сонет жанры доктаап, хөгжүлдениң оруунче кирген. Чылдан чылче, чогаадыкчы салгалдан салгалче сайзырап, тыва поэзияда база кол жанр-хевир болуп турумчуй берген.

Амгы тыва поэзия Ю. Күнзегештиң, М. Кенин-Лопсаңның, В. Сагаан-оолдун, М. Доржунуң, С. Молдурганың, К. Черлиг-оолдун, В. Серен-оолдун А. Даржайның, Х. Артыктың, А. Хертектиң, О. Туң-оолдун сонеттери чокка бодап шыдаттынмас апарган.

Сонет тыва поэзияда көскү, чаа арынны ажыткан.

Ук хевирге бижип тура, шүлүкчүлөр боттарының үезин, үе-шагның эргилдезин, өлүм, амыдырал айтырыгларының дугайында ханызы-биле угаашкыннарны кылып турар.

Сонет жанры кол нургулайында ынакшыл темазын (Ю. Күнзегештиң «Сагыжыңга кирип чор боор», М. Доржунуң «Ыржым дүне», М. Кенин-Лопсаңның «Сеңээ душкан узун оруум», К. Сүттүг-оолдун «Геологтар турлаа черде», А. Арап-чорнуң «Эрген көргөш...», В. Серен-оолдун «Өжөш ынакшыл», «Чалыч чүрек дөстүр эвес», Х. Артыктың «Чонар-даштың үнүн танааш», Р. Лудуптуң «Ийи сонет», О. Туң-оолдун «Чадаганның хылдарыңа салааларың» дээш оон-даа өскелерниң) чырыдып турзажок, күш-ажыл, бойдус, мөзү-бүдүш, төрөөн чурт, ава деп чугула темалар база кол апарган.

Тыва поэзияга турумчуурунун баштайгы чылдарында ол ажык кыйгы, чурумал аянындан бүрүнү-биле хосталбаан турган. Чижек кылдыр К. У Сүттүг-оолдун «Шилги-Дайым челип олур» (1967) деп сонедин көрүп болур. Бо чогаалда кол маадырның талазындан хөй-ле шимчээшкиннер, чуруушкуннар колдап турар: *халдып ор мен, ырап келдим, сорук киирдиң, иженир мен*. Ынчангаш ол сонетчи сүүзүнүн чиди-

рипкен: сюжеттиг шугуму кошкак, лириктиг бодал, амыдыралчы түңнел чок.

В. Сагаан-оолдуң «Албаданып бижип болбас» (1968) деп сонеди кара чугаа болу берген. *«Бижиттингеш олуруптум, одуруг-даа тургуспадым, кыдыраашты шокарладым, элдепси-нип эзеп ор мен, билип кагдым»* — шак бо сестер номчукчу-нуң сеткил-хөңнүн хөлзетпес, анаа медээ-дамчыдыг бооп, со-нуургал хайныктырбайн артып каар.

Тыва сонеттиң, философчу көрүжү, бодалы чоорту күш-гелип келген.

Ю. Күнзегештин, К. Черлиг-оолдуң, В. Серен-оолдуң, А. Даржайның, Х. Артыктың, А. Хертектиң, О. Туң-оолдуң сонеттери тыва поэзияда сонет жанрының ёзулуг үлгерлери. Ылаңгыя А. Хертектиң сонеттери шыырак деңгелде бижит-тинген. Аныак авторнуң бижээни *«Дистинчек сонеттеринде»* ынакшылдың ынакшылы, хөмүрерген кударал дыңзы-биле дыңналыр. Сеткил теви-биле бижиттинген ол *«Дистинчек сонеттер»* — эргелелдин, уяралдың чырыын чажып турар чогаалдар болур.

Х. Артыктың «Дөрт хайыра» деп номунда кирген он сес сонеттериниң он чедизи хевир талазы-биле 3 дөрттөөн болгаш чаңгыс ийи одуруглардан тургустунган. Олар — авторнуң сагыш-сеткил минниешкининиң бышканының херчилери. Те-ма, идеялары янзы-бүрү: төрөөн чер, мөзү-шынар, поэзия, ава, ынакшыл. «Адышта тараа» деп сонетте ол жанрның ыл-гавыр демдөөн авторнуң сагып турарын көрүп көрээлиңер: баштайгы катренде — байдалдың эгези салдынып, темазы тодараттынган, а ийигизинде хөгжүлдө илереттинер, бирги терцетте — чештиниешкин билдинип кээр болгаш түңнел бо-дал сөөлгү терцетте чуруттунар:

Алдын-мөңгүн былаашканнар чаргылдашкан
Ашак кижиги дың-на чаңгыс үрезинни
Алыр мен дээн, өске чүү-даа херек чок дээн.
Арткан улус ону аажок шооткан дижир.

Аптарада байлаа долган баяаттары
Арай деп-ле чуттуг кышты ажып-тырлар...
Ашак демги үрезинин — эртинезин
Аадаңнааш, кадакка ораап, кадагалаан.

Ийи чарган үрезинни эжи-биле
Илииртээштиң чымчак черге тарып кааннар.
Ийи адыш тарааны оон ажааганнар.

Азарганчыг үрезинден дүжүт алгаш,
Адыжынга эргеледип саарган киж
Аас-кежиин холда дыңзыг тудуп алган.

Х. Артыктың *сонеттеринде* сеткилиниң мөңгүн дамдызының чайынналы илереп, кээргелди, уяралды оттуруптар күштүг. Дараазында бо одуруглар ооң барымдаазы:

Чуртталганың каржы баштаа кээргел чокка
Шуудаваандан адырылбайн шаг-ла болур...
(«Чуртталганың баштактаны»).)

Атпаң-согаң баскан кызым чаптаан мени
Адам көргөш, арны чырып, хүлүмзүрөөн.
(«Ачамның чазыкканы»).

Чогувастаан салымымның чечээ салдааш,
Чоолбургай ээремге кээп доктаай бээр бе?
(«Сугда чечек»).

Авторнуң «Хензиг үе чечектели», «Бөдүүн соске илереткен» деп сонеттеринде риториктиг айтырыглар сеткил-хөөннүң ажык кыйгызы бооп дыңналыр:

Ырлавайн айлаң-кушкаш шыдажыр бе?
Ыстаан чүрээм шүлүк чокка чурттап аар бе?
Ыглавайн эжинден кым чарылганыл?
Ынакшылга алыспааннар бар бе ынчаш?

Олар номчукчу кижини бодандырыптар, саймаарадыптар күчүлүг.

К. Черлиг-оолдун, А. Даржайның, В. Сагаан-оолдун, В. Сеген-оолдун, О. Туң-оолдун сонеттери — бо шүлүкчүлөргө чогаадыкчы ажыл-ижинде онзагай черни ээлеп турар чогаалдар болур. Оларның сүр-күжү лириказының арыг үнүндө.

Айлаң-куш дег, мен-даа база доктаай бердим,
Адым өттүр бердингеним ырлап каан мен —

деп, К. Черлиг-оол бир *сонединде* бижээни дег, *сонет* жанрынга ол ылап-ла доктаап, ырлаан. Түңнелинде, ооң «Даң хаяазында» (1988) деп номунда «Шалыңда челээш» деп аттыг эгеде 26 *сонеттери* парлаттыгнан.

«Сылдыс дүшкен көккүр хөл дег өңгүр шаажаң», «Сылдыс-шокар бора кулун эжелиим бар», «Букшуй берген эрлик боор бе», «Сактырымга эмиң сүдү боралгактыг», «Гуцул»

уруг кударанчыг ырлап орду» деп сонеттери сеткил-сагышты доюлдуруптар күштүг. К. Черлиг-оолдун сонеттеринде сагыш човаашкын дыңзыг дыңналыр. Ону мындыг одуруглардан көрүп болур. «Өзүм-баарым чымылай-дыр». «Авайым бо, ажыг кышты сагынмадым», «Авам хей-ле муңгарай бээр, Аарып тур деп сөглевенер», «Сагыш хинчээ чалгып кудааш ийлээр четкен», «Авайым эй, күскү хатта арыгны!».

Авторнун бо бүгү сонеттери амыдыралчы түңнели-биле үнелиг:

Тайбың дээрге, ырлап чыдар саарыг-дыр,
Даарта хүнге чалгып чыдар тараалар-дыр.
(«Даартагы чырык хүнге»).

Ээзин чоктап уяңгылаан бурун кыйгы
Эки кижиге дугайында сактышкын-дыр.
(«Букшуй берген эрлик боор бе»).

Амыдырал-чуртталгадан эскериглер, угаашкыннар, түңнелдер-биле А. Даржайның, В. Сагаан-оолдун, О. Туң-оолдун сонеттери бижиттинген. Ылаңгыя А. Даржайның сонеттери — кижиниң бодунун иштиги делегейин хандыр бакылап көөрүнчө болгаш ону өскөлөргө деңнеп чорааш, хандыр ажыдып үнелээринче угаадып турар. Олар бот дугайында бодаашкыннар-биле долдунган:

Оожургап, ашак кижиге апаргаштың,
Орта эвес чораанымны миннип ор мен.
(«Күжүр боттуң чаңы-ла ыйнаан»).

Хыраалыг күс — кырган назын
Хаалгам соктаар өйү кел чер.
(«Дуруялар ыглап-ыглап»).

Чашкы болгаш чалыы шаамның булуңунга
Хары кижиге апарганым ол-ла чоор бе?
(«База катап төрөөн суурум эргип келдим»).

Аныяк шүлүкчү О. Туң-оолдун сонеттери ооң философчу лирикасының бышканының херечизи. Кол-ла темалары — ынакшыл болгаш төрөөн чер, чурт. Ооң сонеттери чиирбей тыртып, частып келген хөөн-сеткилдин аттыгышкыны. Амыдыралдан дүвүрел, хараадал, сагыш човаашкын, ынакшыл оларда бүрүн дыңналып турар.

В. Сагаан-оол тыва поэзияда сонет жанрын аңгы-аңгы чылдарда хөйү-биле бижээн авторларның бирээзи. Шүлүкчүнүн дараазында сонедин көрээлиңер:

Хадың ыяш балыгланган,
Чемгир чулуу сыстып үндү.
Карактардан баткан чаш дег,
Черже бадып дамдылап тур.

Сарыг чечек бүрүзүңгө
Чылыг дамды дүжөр орта,
Сырбаш кыннып, чожаан кыстың
Чажы ышкаш саглаш кынды.

Аккыр хадың боду ынчан
Ачы-дуза дилээн ышкаш,
Сыргаларлыг бүрүлерин
Сылдырадып сымыранды.

Кызыл тынга дуза эрээн хөөкүйнү
Кым-на мурнай кээргелге алып ирги?

Тодаргай деңнелгелер, човап, хараадаан сеткилге дээр.
Сонеттин темазы — бойдус. Идеязын сөөлгү ийи одуругларда
сирип каан. Сеткилдин ханызындан үнгөн айтырыг хөлзе-
дилтер болгаш дүвүредиптер шынарлыг.

Тыва поэзияда *сонет* — ажыдышкын.

Сонет бүрүзү шүлүкчүнүң, делегей көрүүшкүнүн көрүн-
чүктелдирип турар. Ынчангаш бистин делегей көрүүшкүнү-
вүстү алгыдып, делгемчидеринче дөлем чогаал болур.

Тыва литература *сонеттин* аяннажылгазын бодунуу-биле
таарыштыр тургузуп ап турары көскү чижек. Делегей лите-
ратуразында *сонеттернин* үш *хевири*нде *катреннер* *рифмалары*
кажааланчак (итальян, француз хевирлерде) база аралашкак
(англи *сонетте*) болуп турар. А тыва шүлүк чогаалы кол нур-
гулайында кожалашкак аллитерация-биле бижиттинген (оду-
ругларнын мурнунга аяннажыры). Ол чүнү көргүзүп тура-
рыл? *Тыва сонет* бижикчилери дылының фонетиктиг онзага-
йынга чагыртып, *кожалашкак аллитерациялыг сонеттин тыва*
хевирин тургузуп алганы ол. Ол мындыг хевирлиг: *аавв аавв*
аавв сс. Азы дөрттээн одуругларында дөрт одуруг шуптузу
кожалашкак аллитерациялыг бооп болур. А түңнел ийи оду-
руглар кандыг ужур-утканы илередип турарыл? Чугаалаан
чүүлүнүң соон дарый түңнел үндүрүп, мерген бодалды иле-
редири тыва чоннуң психиказының онзагайы. Ынчангаш
кожалашкак аллитерация-биле бижиттинген үш дөрттээн оду-
ругларлыг болгаш түңней мерген бодалды сирип каан чо-
гаалдар — *сонеттин* тыва хевир болур.

Сонет — нарын чогаал. Шекспирнин *сонеттерин* очулдур-
гамы дээш С. Я. Маршакка 1948 чылда ССРЭ-нин Күрүне

шаңналын тывысканы таварылга эвес. С. Маршактың очулгаларының ачызында тыва номчукчу Шекспирниң сонеттерин орус-даа, тыва-даа дылда номчуур аргалыг болганнар.

Сонет жанры бөлүглежишкинге таарышкан салымныг. Бөлүглешкен *сонеттер* тыва поэзияда чоокку чылдарда көстүп келген. Ол болза В. Сагаан-оолдун «*Сеткил, угаан чечээ чокта*» (1983), А. Хертектиң «*Дистинчек сонеттери*» (1989), В. Серен-оолдун «*Херээженге боодал чечек*» (1992), Ю. Күзегештиң «*Улуг-Хем дугайында баллада*» (1992) деп чогаалдары хамааржыр.

Литература төөгүзүндөн алырга, *сонет* жанрының улуг мастерлери Данте, Петрарка, Шекспир, Вордсворт болгаш эскелер-даа *сонеттерин* бөлүглел хевиринге бижип чораан. *Петрарканың сонеттерин* долу лириктиг роман деп адап турары-даа таварылга эвес.

Сонеттер бөлүглээшкени авторнуң талазындан кижиниң сагыш-сеткил делегейинче, үзел-бодалының нарынынче ханылаашкын болур (А. Хертектиң «*Дистинчек сонеттеринде*»), бойдус болгаш нийтилелге кижиниң хамаарылгазын улам тодарадыр (Ю. Күзегештиң «*Улуг-Хем дугайында балладазында*»), чаңгыс бир теманы, идеяны улам ханыладып, сайгарар (В. Серен-оолдун «*Херээженге бодал чечээнде*», В. Сагаан-оолдун «*Сеткил, угаан чечээ чокта*»).

Бөлүглээшкн хевири философтуг теманы улам тодарадырынга дузалаар. *Сонеттерниң* бөлүглежири тема, идеядаа хамааржыр.

Ю. Күзегештиң «*Улуг-Хем дугайында баллада*» деп тема аайы-биле бөлүглешкен *сонеттери* солун: дөрт сонеттен тургустунган: «*Эртенги сонет*», «*Хүндүскү сонет*», «*Кежээки сонет*», «*Дүнеки сонет*». Оларда чүгле бойдустун, Улуг-Хемниң чурумалы эвес, а философчу идея-бодал кирип турар. Ол чүл дээрге, төрөөн чер, чурт, амыдыралдың аңгы-аңгы өңнери.

В. Сагаан-оолдун «*Сеткил, угаан чечээ чокта...*» деп *сонеттери* идеязының аайы-биле бөлүглешкен. Он беш сонеттеринде дистинишкен. Идеязы — эртем-билигннң эчис ханызының күштүү. Бо чогаалда *сонет чечээниң* ылгавырлыг демдектери бар-даа болза (он беш сонеттен тургустунганы, *сонет* бүрүзү мурнунда турар сонеттиң сөөлгү одуруу-биле эгелээри), он беш дугаар сонетте хажыдыышкын бар — мурнунда он дөрт сонеттерниң сөөлгү одурутларындан тургустунмааны. Ынчангаш ук чогаал — *сонеттер бөлүглели* болуп артып каар.

В. Серен-оолдун «*Херээженге боодал чечек*» деп бөлүглешкен *сонеттери* шупту алды сонеттен тургустунган. Оларда херээжен кижиге көрүжү, билишкенин ында илереттинген. Нийтизи-биле, херээженнерни ыдыкшыткан чогаал болур.

Сонеттер бөлүглели — авторнун могаг чок дилээшкин-нериниң, ажылының херечизи. Ол — тыва поэзияны алгы-дыл, улам хөгжүткен.

Тыва шүлүкчүлер сонет бөлүглелиниң эң нарын хевири — *сонет чечээ*н шиңгээдип алган. Бо хуннерге чедир тыва поэзияда ийи сонет чечээ бары билдингир: В. Серен-оолдун «Ынакшыл», А. Даржайның «Авамга чечээм».

Сонет чечектери дээрге сонеттиң эң нарын, бедик хевири. Ол — бир улуг чогаал-дыр. Он беш сонет-чечектерден тургустууган *боода*л — сонет болур.

Ындыг нарын чогаалды шиңгээдип алганы тыва шүлүкчүлерниң мергежилиниң бедииң, өзүлдезин херечилеп турары ол.

В. Серен-оолдун бижээни «Ынакшыл» — тыва поэзияда баштайгы сонет чечээ болур. Ол 1978 чылда бижиттинген. 1985 чылда «Өгже чалалга» деп номунда кирген. Тыва литературеда үлегерлеп аптар, даяныптар ыңдыг чогаал турбаандаа бол, шүлүкчүнүң чогаадыкчы мергежилиниң *сонет чечээ*нге чедир өзүлдезинге ооң бурунгаар чүткүлдүү, делегей литературазын эки билири, олардан соксаал чок өөредилгези улуг чергени ойнаан.

Сонет чечээ — он беш сонеттен тургустунар. Эгезинде он дөрт сонеттерниң баштайгы одуруглары он бешки сонетти хевирлээр. А сонет бурузу мурнунда сонеттиң сөөлгү одуруу-биле эгелээр.

В. Серен-оолдун «Ынакшыл» деп сонет чечээнде баштайгы он дөрт сонеттерниң бирги одуруглары он бешки сонетти хевирлеп үндүрүп келгенин номчуур бис:

Кудай аяс — хиндиинде хир безин чок тур.
Кударалым база катап хайымналды.
Хуулгаазын казыргыга алзывыттым.
Кулбуксуду бодалдарым ужуктулар.

Бо-ла бүгү ынакшылдың хайы-дыр ийин.
Борбак чүрээм сээни сенде доңнашты-даа.
Хөрлээлээн ынакшыл сен, намдап көрөм,
Хөрөк-чүрээм ынча дыка ийлевезин.

Сарыым кыстан ырлап бижээн чагаа алдым
Сагыжымның саймааралы арлы берди.
Ылчың эвес, топтуг сөстөр бодандырды.

Эштиг кижиги белең кайын торлур деп мен.
Эзеңгивис кыңгырадыр челзип ораал,
Ынакшылдың дембилдейин ырлап чоруул.

Бо сонет чечээнде сонет бүрүзү ийи катрен, ийи терцеттен тургустунган. Аянажылгазы мындыг хевирге чагыртынган: *аавв, аавв, ссд, еед*.

Сонет бүрүзүнүн иштики шимчээшкенин сонет чечээниң ниити улуг шимчээшкенинге чагыртыр.

Сонет чечээ — бир улуг чогаал болганда, сюжеттиг тургузуу литератураның ниити дүрүмүнге чагырткан турар ужурлуг. А бо чогаалда лириктиг маадырның кударалының хайымналы чогаалдың дүүшкүнүн болдуар. Хөгжүлдө бо-ла бүгү ынакшылдың хайы-биле эгелээш, шыпшык бажы — сарыы кыстан ырлап бижээн чагаа ап, өөрүшкүнү болдуар. Сагыжының саймааралының часты бээри чештинишкенин болдуар. Эшитиг кижиги белең кайын торлур деп мен — дөп түңнелди автор кылыр.

«Ынакшылдың» кол темазы — кижини хей-аът кирип кээр, чүглөп чоруур улуг күш — ынакшыл. Мында лириктиг маадырның сагыш-сеткил дүвүрели, куюмналы, оожургалы төдү илереттинген.

Ава кижиге бүдүн йөрээл ыр кылдыр дыңналып кээр чогаал — А. Даржайның «Авамга чечээм» деп сонет чечээ болур. Ук чогаалдың темазы-даа, идеясы-даа — ава, аваның буяны, авыралы, авага мөгейиг.

В. Серен-оолдун «Ынакшылының» соонда үр-даа болбаанда дораан көстүп келген сонет чечээ «Авамга чечээм» тургузуг талазы-биле англи хевирге бижиттинген: кожалашкак аллитерациялыг үш дөрттөөн одуруглар болгаш төнчү ийи одуруглуг (*аавв аавв аавв сс*).

Ук чогаалда сагыш-сеткилдин бүгү күженишкенин болгаш поэктиг чаагай бодал бүрүнү-биле он бешки сонетте сиңниккен:

Ыржым дүннүн шыксыг сериин, тааланчыын,
Ырлыг чечээм аялгазын дыңна, авай.
Эки адың хирге-чамга бораваан мен,
Эптиг-чөптүг сестериңни дүрүм кылдым.

«Чонун черле човатпа!» деп чагып чор сен,
Чолдун арыг бедик нүүрүн сагыыр дээн мен.
Хайыралыг Ада-чуртум каарым чок.
Каңмыыл эвес, дазыл-дөстүг оглуң-дур мен.

Отка-көске дүшпезин-не кызып чор мен,
Орлан чаңың дөзээнимниң ачызы-дыр.
Ужур-чөптүг авам сен дег ие кижиги
Улуг чаагай чүректиг деп сөглээр-дир мен.

Аваңарга хинчек черле халдатпаңар,
Аңаа мөңгө йөрээл ырын ырлажыңар!

«Авамга чечек» — ава кижиниң ачы-буянынга мөгейген дээди чогаал.

Сонет чечектери — «Ынакшыл», «Авамга чечээм» — тыва поэзияда көскү чедишкин. Олар ында онзагай черни ээлей берген. «Ынакшыл» болгаш «Авамга чечээм» — тыва шүлүкчүлөрдө чаа ажыдышкын-дыр.

Тыва сонетке ат бээр бе азы бербес бе? Кайы-даа национал республикаларның поэзиясында шүлүкчүлөр *сонеттеринге* ат берип-даа турарлары бар, бербейн-даа турарлары бар. Тыва шүлүкчүлөрниң *сонеттери* хөй нуруузунда аттыг. А *сонет* чогаалының классиктерин алырга, *Петрарка*, *Микеланджело*, *Шекспир*, *Гёте*, *Камюэнса* олар *сонеттеринге* ат бербээннер. Ону тыва *сонет* бижикчилери барымдаалаар болза артык эвес болур ийик. *Сонеттиң бирги одуруу*-ла ооң ады болу бээр.

Тыва шүлүкчүлөр боттарының чогаалдарына *сонет* дугайында бижип эгелээни, оларның *сонет* шингээлдезинде улуг немере, бурунгаар базымы болур. Шүлүкчү И. Иргит бир сонедин мынчаар эгелээн:

Сонедимниң кыска, дыпкыш тургузуунга
Сеткилимниң сүүзүнүн сөглөкседим.

Бо одуруглар *сонетке* үнелээшкин, ооң онзагайы — дыкпыш тургузуунда делгем утка, сеткил-хөөннүң чүглө ыдык сүүзүнү кирер дээрзин ожааган көрүүшкүн болгаш билиш-кин-дир.

Тыва шүлүкчүлөрдө *сонеттиң* хөгжүлдө алганы тыва поэзияның сайзыралының чаа үе-чадазын херечилеп турар болгаш национал культураның делгемчип, байаанының илереийи.

Сонет — тыва поэзияда ажыдышкын болгаш тывышкын-дыр.

Гуманитарлыг шинчиледдер
исследова
институдунуң чогаал секторунуң
башкарыкчы эртем ажилдакчызы,
филология эртемнериниң кандидады.

I. Авторнун тывызы

Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының коллективи солун шөөгөлдөрүн уламчылавышаан. Рынок экономиказының дошкун негелделери чеже-даа кызгадап, чүгле чаңгыс азы ийи артисттиң театрыныче арга-чадаарда шилчиринче чыгап турза-даа, театр барык бүдүн труппаны кириштинтиптер шийини салып шыдапкан.

1997 чылда ээлчеглиг театр сезонун хаап турда, Э. Мижиттин «Кым сен, Сүбедей-Маадыр?» деп шиизин театрның кол режиссеру Алексей Ооржак тургускан.

Бо шиини авторнуң ыңчаар адаанында ужур-ла бар. Төөгүге Кым сен, Сүбедей-Маадыр? Тыва чонга, моол чонга, өске чоннарга кым сен? Бодуң үежилеринге, бодуңга кым сен? Амгы болгаш келир салгалдарга кым сен? Бо айтырыгларны көрүкчү кикпи бүрүзү эгезинден тура салып, оларга харыыны тыварынга шиипниң ады уран дүлгүүр ышкаш дүзалаар.

Чогаалчы-даа, режиссер-даа, чурукчу-даа, артистер-даа бо айтырыгларга харыыны бир янзы тып, сценага «чурттап эртип», биске дамчыдарын оралдашкан. А көрүкчү бүрүзү шинден аңгы-аңгы бодунуң Сүбедей-Маадырларын үндүрүп алган база чалабас.

Сүбедей-Маадыр менээ кым болганын?

2. Жаврнын онзагайы

Моон мурнунда тыва сценага төөгү темазынга элээн хөй солун шиилер салдынганын көрүкчү утпаан боор: В. Көк-оол «Самбажык», С. Пюрбю «Кызыл үер», Ч. Ондар «Ханныг истер», К. Кудажы, Х. Ширийн-оол «Буян адашкылар»... «Кым сен, Сүбедей-Маадыр?» деп шии тыва драматургияда бир-ле дугаар төөгүлүг драма-эссе жанрынга бижиттинген чогаал болур.

Төөгүлүг драма-эссе жанры дээрге, авторнун кандыг-бир төөгүлүг болуушкунну тус кижиге туружундан бодунун билип турары-биле чогаадып көргүзери болур. Төөгүлүг болуушкунну көргүзүп тура, автор ону ыяап-ла төөгүгө болган олчаан, үзе тодараттырган, чаңгыс-ла шын ол кылдыр көргүзөринче семевейн турар дээрзи билдингир. Ынчангаш жанр шилилгези мында улуг рольду ойнаан. Э. Мижиттин драма-эссезинин онзагай талазы болза, авторнун туружунун дидим хостуунда, сюжеттин хөй талалыг делгеминде, шиинин идеясында философчу утка колдап турарында кылдыр менээ билдинди.

Төөгүнүн эчис шыны-биле уран-чечен чогаадыгнын хуул-гаазынныг оюнунун көрүкчүгө бүзүреничиг, сонуурганчыг кылдыр чедери чогаадыкчы коллективтин мергежилинден хамааржыр.

3. Ийи философиянын чөрүлдээзи

Чогаалдың кол идеязы (а шиин чогаалынга кол идеяны чөрүлдээ дамчыштыр көргүзөр) мөңгө темаларга хамааржыр: дайын болгаш тайбың, эрге-дужаал болгаш чон, алдар болгаш билиг. Чингис-хаан деп кымыл? Оларчың аразында хамаарылгазы кандыгыл? Эжелекчилер бе азы камгалакчылар бе? Өскээр чугаалаарга, ийи философиянын чөрүлдээзи-дир.

Чингис-хаанның дүжүлгезинге бистин үениң кижилеринин хамаарылгазы чаңгыс аай турбаан. Тоталитарлыг система үезинде Чингис-хаанны чазый-дерзии эжелекчи деп чаңгыс-талалаар хамаарылга колдап, ук теманы уран чүүлге өскээр көргүзери колдуунда хоруглуг турган. Сөөлгү чаартылгалар чылдарында, ылаңгыя Моолга, өске чаңгыс-талалаашкын база нештерээн турган. Чингис-хаанның овур-хевирин хөлүн эрттир маадыржыдары, хөөредир (эйфория!). Ийи удурланыш-как хамаарылганың кайызы-даа хөлүн чазып турар деп эртемденнер санап турар. Амгы үеде ийи удурланыш-как хамаарылга, «шак чайгаажынын хоойлузу» («закон маятника») ышкаш, коорту дескилежип, ийи таладан бодамчалыг көрүш бооп, төөгүнүн шынынче чоокшулап бар чыдар...

Э. Мижит чогаалынга бо төөгүлүг болуушкунга ындыг бодамчалыг, дески хамаарылганы ийи философиянын, ийи идеалдың (дээди күзел) аразында нарын демиселин дамчыштыр көргүзөрин оралдашкан.

Шиинде Чингис-хаанның идеалы бүдүн делегейге чаңгыс-ла тергидекчи баштыңчы турар болза, аймак чоннар аразында дайылдашпастай бээр, ынчангаш дөгөрезин эжелээр.

Челмейинин идеалы (М. Гандинин, Д. Нерунун, Л. Толстойнун — бүгү буддизмде ышкаш) — кемниг херекке күш-

биле удурланмас азы караны ак-биле харыылаар. Күш дөгээшкининден чүгле төнчү чок дайын-чаа үнер. Бо философия кижиге төрөлгөтөнінің бүгү төөгүзүндө хөй талалакчылыг, күштүг хевээр артыгышаан турда-ла, дайыннар төнмейн турары-ла коргунчуг. Чүгле чепсектиң хевири өскерлип, болбаа-зырап орап: хылыш, ча-согун, боо, үгер-боо, химиктиг чепсек, ядролуг чепсек...

4. Сүбедейниң сорулгалы

Шииде Сүбедейниң идеалы — үстүндө ийи философияның нарын чөрүлдээзиниң аразында. Сүбедей биле Чиңгис-хаан, даштындан көөрге, барык демей — кайызы-даа угааныг, кайызы-даа алдар-аттыг, кайызы-даа кажар, кайызы-даа каржы-дошкун, кайызы-даа эжелекчи. Ынчалза-даа оларның аразында иштики чөрүлдээ шипиниң кол идеязын тургузуп турар. Шииде ураанхайлар биле моолдар бот-боттарынга долузу-биле бүзүрөшпес — мында база бүдүү билдинер чөрүлдээ бар.

«Билиг эжи алдар эжинге мен чагыртым» деп эрте-бурунгу түрк бижики тураскаалдарындан алган бо сөстөр ийи белен эптешпес философияны (а олар демнешкенде — улуг күш!) чиге дамчыдып турар. Ону VIII векте чурттап чораан эрте-бурунгу түрк эл-күрүнүң каганы Билге-каганының улуг эртемниг шериг човүлекчизи Тонйукук боду-биле каганының аразында хамаарылгазын илередип, даш көжээде сиилбип монгөжиткен. Билге-каган сүмечизи Тонйукук-биле, Чиңгис-хаан сүмечизи Сүбедей-биле демнешкеш, кайы хире улуг күш болганын төөгү бадыткаан.) Ынчалза-даа сүмечинин иштики драмазы үстүндө сөстөрдө илереттинген, ынчангаш чөрүлдээ чайлаш чок барын херечилээн.

Ук шииде Чиңгис-хаан алдар эжи болза, Сүбедей билиг эжи кылдыр чуруттунган. Ураанхай уктуг, амгы тываларның өгбөзи болур, чиңгисидтерниң шылгараңгай шериг баштыны Сүбедей-Маадырның омур-хевирин дамчыштыр автор тыва кижиниң национал идеалын илереткен. Эвээш санныг тыва чону эстип-хайлы бербезин дээш, ооң бүдүн-бүрүн тайбын чуртталгазы дээш, Чиңгис-хаанның идеалының долуунга Сүбедей бодунуң хуу салым-хуузун дайын-чаага өргүпкен:

«Ал-бодум шылаза

шылазын,

Арат төрөл чонум

суларавазын!

Бүгү бодум човаза човазын,

Бүрүн чонум чүгле

сандаравазын!»

Ынчап кээрге, Сүбедей Чингис-хаанның эрге-дужаалының адаанга хөй-хөй чоннарның, улуг-улуг девискээрлерниң эжекчизи бооп чорза-даа, бодунуң кадыг-дошкун үезиниң кинчизин эдилээн туткуну, алдарның мурнунда билигни чепсек кылган чонунуң болчукчузу, камгалакчызы маадыр кылдыр көстүр. Оң иштики драмазы шинде улуг черни ээлеп турар.

«Мээң салымым аскымнаан аът ышкаш»... Сүбедей дайынзырак эвес, аңчы-меңчи ураанхай аймак-чондан, дарган уктуг аалдан үнген (шинде ол аал баштай тайбың иштиң чепсээ дөжү-андазын кылып, оон дайынның албадалы-биле дайын-чааның чепсээ хылыш-бижек кылып турар). Оң сагыш-сеткилинде демиссдди адазы Джарчыуудайның, акызы Челмейниң, оолдары Уранктай, Көкечу оларның аразында харылзаалардан билип алып бис. Бо сюжеттиг шугум шииниң кол идеязын ажыдарынга улуг рольду ойнап турар.

Үстүнде ийи философия тыва кижиниң аажы-чаңында бир тускайлаң илереттинген — бир талазындан, чоргаар, турамык чаң («тенек тыва», «хөөрем тыва» дээри ышкаш), өске талазындан, кээргээчел, биче сеткил. Сүбедейниң аажы-чаңында бо талалар оң дайзынга хайыра чок хамаарылгазын, хандыр бодаар, ырак коор угааныш, төрээн чонунга бердинген сеткилин дамчыштыр илерээр.

Шинде Сүбедейниң туружундан дайынзырак философияны «агартып» турар бодал — дошкун, берге үе, күчүлүг кожалар, эвээш чон. Сүбедейниң бодун дайынның долуунга берипкеш, чедип алган соругдалы — биче буурай тыва чон үениң тевинге, дайын-чааның шуурган-хадынга эстип чиде бербээн, ол-ла девискээринде бөгүнге чедир чурттап чоруур-дур деп чүвени амгы үениң көрүкчүзү бодаар.

Дайын-чаа, эрге-дужаал, алдар-ат мөңгө эвес, кеди чок, а амыр-тайбың чуртталга, бүрүн чон, эртем-билиг — олардан бедик мөңгө ыдыктар-дыр деп кол идеяны автор Сүбедейниң окур-хевириң дамчыштыр көргүзерин чедип алган. Ынчангаш Сүбедей тываларның угаанныг болчукчузу, күчүлүг камгалакчызы, чоргаарланыр маадыры, национал идеалы бооп болур-дур.

II. Режиссернун чогаадыкчы тывыштары

1. Шии чогаалының үш дүрүмү

Авторнун кол идеязын режиссер А. К. Ооржак кандыг уран-чечен аргалар-биле сцена кырынга бодаратканыл?

Классиктиг шии чогаалынга үш чүүлдү — үениң, девискээрниң, кылдыныгларның чаңгыс-эп каттыжылгазын чедип

алыры күзенчиг. Чогаалчының шилип алган жанры төөгүлүг драма-эссе болганда, режиссернун мурнунга кончуг нарын сорулга салдынган турган: бүдүн эпоханы, улуг девискээрлерни, хөй киржиқчилиг кылдыныгларны чаңгыс-эп кылдыр каттыштыраы. Кол персонажтар чаңгыс киж иназынының янзы-бүрү үелерин (чаш, чалыы, кырган) шииге «чурттап эртер». Чиңгис-хаанның шерии янзы-бүрү күрүнелерниң, аймак-чоннарның улуг девискээрлерин чаалап ап эртер: сартыыл, кыдат, орус. Төөгүлүг үениң онзагайын илереткен кылдыныгларны хөй шериглерниң киржилгези-биле дайын-чааның сценаларын (батальные сцены) дамчыштыр режиссер көргүскен.

Ынчангаш режиссер бүдүн Чиңгис-хаан эпохазын чаңгыс-эп кылдыр каттыштырып турар кол маадыр Сүбедейниң иштиги делегейин — сактыышкыннарын, чигзиниглерин, килеңин, муңгаралын, чоргааралын дамчыштыр бодунуу-биле көргүзерин оралдашкан.

2. Шииниң тургузуу

Сюжеттин дүүшкүнү — болуушкуннарның белеткели — элээн узай берген, чөрүлдээниң дээди чадазы — кульминациязы (Сүбедей адашкыларның маргыжыышкыны бе?) тода эскертинмейн баар. Узун диалогтар кылдыныглардан көвүдей берген болгаш, сюжеттин сайзыралы эмин эрттир узап, чөрүлдээни чедир чидиглендирбейн турар. Көрүкчүге утказы эки билдинмейн баар чамдык кылдыныглар база бар: үелерниң, маадырларның солчуушкунун ужуктап дизип турар өзек-сюжетти кандыг-бир уран-чечен арганы дамчыштыр ам-даа күштелдирери күзенчиг.

Кылдыныгларның чештинишкени болур Сүбедейниң оолдарын үдеп турар сценада Тываның темазы күштелип, кол идеяны кончуг эки түңнөп турар. Сүбедейниң чуртунун дугайында көрүжүн, бодалын, сактыышкыннарын чугаа-биле эвес, а херек кырында дириг окур-хевирлер-биле көргүскен финал ук шииде режиссернун эң-не чедимчелиг, чогаадыкчы тывыжы болган.

Дүнеки одаг кыдыында шериглерниң ырызы, Сүбедейниң херек-самын, хөөмейин күүсеткени (Барыын Моол тываларының бурунгу аялга-самын мында ажыглааны онзагай); адашкыларның чарлыышкыны; Сүбедейниң өг-бүлези-биле ишти-хөңнүн үлежип турары; Билди-хамның алгыш-йөрээлдери; «сөөлгү далайже» чоокшулап оары; ийи оглунга чагыг берип турары — бо сценалар режиссернун чогаадыкчы тывыш-

тарынга хамааржыр. Олар төөгүлүг шынны-биле, психолог-туг бүзүрөнчии-биле, лириктиг көрүштүү-биле чогаалды езу-луг театр уран чүүлүнче хуулдуруп турар.

3. Артистерниң оюну

Автор-биле режиссернуң идеяларын, күзел-бодалын ди-ригжидип, тынгарып, көрүкчүге чедирер кижилер — ар-тистер.

Тыва театрның каш салгал профессионал артистериниң ук шиини хөй кжи киржилгелиг ойнааны көрүкчүлериң сонуургалын хайныктырган. Чаңгыс шии дургузунда чаңгыс персонажтың (Сүбедей, Челмей, Анай, Бижек, Айыраа) янзы-бүрү назыда овор-хевирин ийи азы үш артистер ойнаары дээрге тыва сценага чаа шенелде болган. Чаңгыс кижини ойнап турар аңгы-аңгы артистерниң аразында чогаадкчы маргылдаа хуу харысалганы бедидип, оларның профессио-нал өзүлдезинге улуг шылгалда болган.

Кол маадыр Сүбедейниң аныяанда ролюн С. Ирил ни-тизи-биле чедимчелиг ойнаан. Артистиң арын-шырайы, дурт-сыны аныак маадыр кижиниң ролюнга дүгжүп, режиссернуң шилилгезин көрүкчү таарзынып хүлээп алыр. Ирилдиң Сү-бедейи эрес-кашпагай, изиг-дүргөн, бпче сеткилдиг, кижизиг чаңы-биле ылгалыр. А тывынгыр угааны кайыл? Ук овор-хевир шииниң кол өзээ болганда, артистиң оюнундан көрүкчү хөйүнү манаар. Маадырның иштики делегейин ажыдар тала-зы-биле аныак артистиң мергежили шииден шиже ханылаа-ры чугаажок. Ындыг турбуже, С. Ирилдиң чугаазы, сөстөрни адаары чамдыкта билдинмейн баары хомуданчыг (мындыг чугаа аныак артистерниң улуг нуруузунга хамааржыр). Ши-иниң баштайгы көрүлдезинге билдингир турган чугаазы дараа-зында көргүзүглерге дорайтай бергени элдеп? Ол дээрге бол-дунмас чүве эвес, а ооң хуу харысалгазындан хамааржыры илдең-дир.

Сүбедейниң улгады берген назынында ролюн Х. Ө. Ши-рин-оол маадырның иштики драмазын езулуг-ла сагыш-сет-килдиң ханызындан ойнап, көрүкчүге чедирип шыдаан. Ши-рин-оолдуң Сүбедейи улуг угаанныг, сагыш-сеткилинде на-рын демисел дүймөп чоруур, бот-хуу кударал-саймаарал дол-ган, амыр-дыш чок кжи кылдыр ажыттынар. Ооң монологу сагышка артып каар. Чамдыкта Х. Ө. Шириин-оолдуң чаң-чаттыгган каржы-дошкун хааннар ойнаар ампуазы Сүбедей-ниң дүймээн уян сеткилин, иштики трагедиязын хүлээп алы-рынга шаптыктай бээр.

Монгуш Эзир-оол Чиңгис-хаанның аажы-чаңында дайын-зырак, чоргаар-бардам, кажар талаларын, ылаңгыя ооң монологун таварыштыр, көрүкчүгө бүзүрөнчиг кылдыр чедирип, чедишкенин ойнаан. Бодаарга авторнуң идеязы-биле Сүбедей биле Чиңгис-хаанның аразында алдар эжи биле билиг эжиниң аразында иштики чөрүлдээ чугула чүве болза, артистерниң оюнун дамчыштыр ону чедир ханыладыры күзенчиг.

Ийи философияның аразында демиселди көргүзүп турар Челмей биле Сүбедейниң аразында чугааны шииниң кульминациязы-дыр деп көрүкчүгө бүзүредирни база чугула. Улуг Эдуард Ондар Челмейниң дайынга хөңнү чок бүдүжүн эки ойназа-даа, режиссернуң талазындан бир-ле кылдыкылыг немелде негеттинип турар ышкаш сагындырды.

Ийи идеалдың аразында демиселди Сүбедейниң адазы Джарчыуудайның овор-хевириң дамчыштыр А. Салчак эки ойнаан. Сүбедей Чиңгис-хаанның сүмечизи болза, Сүбедейниң сүмечизи ачазы-дыр деп бодалды көрүкчү тодаргайы-биле эскерер. Езулуг чончу, мерген угаанның, тывазыг овор-хевирни А. Салчак тургузуп шыдаан. Бо артистиң дылы тода, чарт, ынчангаш көрүкчүгө билдингир (аныктарның дикция талазы-биле үлегер алыр кижизи бар деп болур).

Сүбедейниң кадайы Анайның аныяанда ролюн Л. Мартай-оолдуң ойнааны ооң амплуазында чаа арыны ажиткан. Чогум бо овор-хевирни авторнуң болгаш режиссернуң талазындан тургусканында бир-ле чедир ажыттынмаан чүве бар. Бо овор-хевирни фабуланың кол шугумунче үзүктөлчөк эвес кылдыр кириген болза, ынакшыл темазы ийи философияның аразында демиселге шиптирлиг салдарны чедирип, сюжетти чыыра тыртар күш бооп болур турган. Шериг баштыңчызының кадайының берге салым-хуузун Л. Мартай-оол көрүкчүгө бүзүрөнчиг кылдыр чедирип шыдаан. Ынчалза-даа ооң оюнунда психологтуг чаңгыс-талалаашкын бар ышкаш сагындырды. Үнүнүң аянында, оюнунда аак-хилек, эжинге ынакшылы, билишкени, чоргааралы шоолуг эскертинмейн баар.

А. Шириин-оол Анайның улгады бергенде, Л. Солун-оол Бижектиң, Д. Монгуш Билди-Хамның рольдарын бедик профессионал деңгелег ойнааннар (дублерларлыг болза, аныяк артистерге дуржулга дамчыдарының кончуг эптиг школазы болур ийик).

Массалыг сценаларда ойнап турар артистерниң чүве чугаалаар аяны кылымал, үнү шедиргеленчөк, иштики сеткилден үнмейн турар. Хөй-ле хөлзээзиниң алгыларны база өйлөзө деп көрүкчү кижини бодай бээр. Сагышка кирбес эпизодтар база бар. Чижээ, орус шериг кижиниң Сүбедейге халдааш-

кынын азы орус кадын дугайында баштактаныышкынны көргүскөн сценаларда гротеск (жөөредиг) ажыглап, эмин эрттир дорт ойнаанындан, ол эпизодтар жанрга дүүшпейн, карикатураны сагындырар.

Артистерниң оюну чоорту экижип, хоюгланы бээри чайлаш чок. Ниитизи-биле артистер харыысалгалыг шылгалданы хүн бүрү дириг оюну-биле ажып эртерлер. Оларныың оюну Турциядан келген аалчыларны сонuurгатканы таварылга эвес. Бо үнелел «Кым сен, Сүбедей-Маадыр?» «Түрксойнуң» чарлааны конкурска-даа кириштирип болур шии-дир деп чүвени бадыткап турар.

4. Чурукчунуң көрүжү

Шииниң ийи көжегелиг көргүзүү дугуйларлыг улуг терге кырында болуп турары — аныяк чурукчу Начын Шалыктың тывынгыр идеязы, чаа көрүжү болган. Көшкүн амыдыралды, үзүк-соксаал чок чоруп турар дайынчы походтарны дугуй кырында тергеде көргүскени Чингис-хаан эпохазының амыдыралын чиге дамчыткан. Чурукчунуң символдар дылы-биле бодап алган декорациязы хой утканы илередип турар: ол терге персонажтарныың хөлгези-даа, чурттаар оран-савазы-даа, үениң символу-даа бооп хуулуп турар. Дугуй — чуртталганың чайлаш чок сайзыралын, дайынныың дошкун албадалын илередип турар.

Сюжетте персонажтарныың кылдыныгларында дугуй яны-бүрү функцияларны күүседип турар: дугуйну долгап каап турары — буддизмниң символу мандала-хүртүзүн сагындырар. Чингис-хаанныың балыглатканын көргүскөн сценада дугуйнуң дөжек-даа, дөңгү-даа апаары — шериг кижиниң амыдыралының онзагай талазын чедимчелиг көргүзүп турар.

Түннелинде дугуй — үениң хүртүзү, Тыва черниң омур-хевири илереткен долганып турар сценаныың соонда соң көстүп кээри дээрге — төрөөн чурт үе ышкаш мөңгө деп утканы дамчыткан деп билдим.

Тергеге азар чадажыгаш турары күзенчиг (борта улуг чарыгдалдар-даа негеттинмес хире). Чүге дээрге улуг эрге-дужаалдыг, ызыгууртан дайынчылар Сүбедей, Чингис-хаан азы улуг назылыг Джарчыуудай олар терге кырындан шурап-халып, дизиредир дүжүп турары арай эпчок көстүр болду. Дугуйларны долгап каап турар эпизодтар сцена дылында бир-ле утканы көргүзүп турары илден. Чүгле ол шимчээш-киннерниң шимээнин эвээжедип, чиик кылыры күзенчиг.

5. Хеп шимелдези

Хөй киржикчилик төгүлүг драма-эссениң хеп каасталгазын чогаадып кылыры ындыг-ла амыр эвес болбайн аан. Бо берге ажылды дуржулгазы элээн шыырак апарган чурукчу-модельер Надежда Юша чедишкийниң боттандырган. Ол янзы-бүрү назылыг, янзы-бүрү эрге-дужаалдыг персонажтарың хевин чогаадырда, үениң онзагайын барымдаалап тургаш, сорулгазын чедип алган. Сүбедей-Маадырның улгады берген назыда хевинде бир чүве меңээ таарышпады. Ол болза, ооң хөвөң ышкаш оваадайлыг бөргү (ак сегел салы-биле ту-душ), шериг баштыңчызының сүрлүг овор-хевирин чиигедип, Соок-Ирей бөргүн, салын сагындырар болду.

6. Үн каасталгазы

Шииниң үн оператору Евгений Ерохин чогаалда Чиңгис-хаанның төгүлүг үезин дайын-чааның янзы-бүрү шимээн-даажын, моол, тыва аялгаларны дамчыштыр солун каастаан. Шииниң үн лейтмотиви — сүрлүг дайынчы аялга эки шилиттинген. Ук шииге өгбелерниң бурунгу аялгаларын дамчыдар сорулга-биле янзы-бүрү аргаларны ажыглаан: улустуң ыры, хөөмей-сыгыт, игил аялгазы... Ынчалза-даа кол сюжет Чиңгис-хаан үезинге хамааржыр болганда, моол аялгаларны арай эвээш ажыглааны чогаалдың төгүлүг утказынга дүүш-пес-даа ышкаш.

Чиңгис-хаанның шерииниң «сөөлгү далайже» чоокшулап келгенин, далай чалгыының даажын өттүндүрүп, кончуг эки дамчыткан. Шак ол ышкаш аъттар даванының даажын, оларның киштээрин, дайын-чааның эзини согуннар сыгызын, хылыштар чаңгызын немээн болза, бо шииге дыка-ла тааржыр болгу дег.

III. Уран чүүлдүң арыглаар күжү

Ынчангаш театр коллективиниң «Кым сен, Сүбедей-Маадыр?» деп шиини сценага тургусканы Тываның культура амыдыралында база бир көскү болушкун болган. Тыва драматургияда, тыва режиссурада, тыва сценографияда чогаадыкчы чаа агым үзүлбейн турары өөрүнчүг. Чогаадыкчы чаартыкчызы-биле, сайгарлыкчы тывынгыры-биле, амыдыралчы шыдамы-биле театр коллективи бүгүдеге амгы үеде ховар үлегерни көргүскен.

Амгы үениң кижилериниң сагыш-сеткилинге кирип турар тодаргай идеология чок бо шилчилгелиг үеде тываларга,

ылаңгыя эр кижилерге, национал идеал кажангызындан-даа артык херек апарганы шын. А бөгүн кандыг маадырны ыдыкшыдып, кандыг сүлдө-сүзүктү сүзүглээр бис?

Бо айтырыгга харыыны чежемейниң-даа төөгүлүг драма-эссе дамчыштыр көргүскөн болза, авторнуң чогаадыкчы сорулгазы амгы үениң амыдыралының негелделеринге дүгжүп турары эң-не чугула.

Ийе, шынап-ла, Сүбедей төөгүлүг үениң сүр-күчүлүг, алдар-аттыг, мерген угааныг маадыры-дыр. Ынчалза-даа Сүбедейниң омур-хевиринде эң-не кол үнелиг чүүл — ооң чонунуң идеалыга бердингенинде. А ол идеал кайы-даа үелерде өскерилбес — төрөөн чурту, төрөөн чону дээш амы-тынын-даа харамнамазы-дыр.

Кижидайын-чааның-даа, эрге-дужаалдың-даа, өнчү-хөреңгиниң-даа кулу бооп болур. Чону дээш бодун өргүүрү дээрбе? Азы? Бот-хууда ажык сүргөш, бодун садары дээрбе? Амгы үениң амыдыралына дүүштүр бо бодалды автор «Чиргилчиннер» деп трагикомедиязының «Элезинде орду» деп кезээнде база бир онзагайы-биле дамчыткан. Алык-сак-чиксек, өнчүзүрөк чорук, чиик чуртталгаже чүткүл сагыш-сеткил хоозуралына чедирер деп бодалды ында көдүргөн.

Эрткен төөгүвүсче ханыландыр көөрге, база ол ышкаш келир үевисче бакылаарга, тыва кижиниң байдал-шинээ мындыг-дыр, кайыын үнгөш, кайнаар бар чыдар-дыр бис деп дүвүрөл-бодалын, сеткилиниң аарышкызын автор үежилеринче чедирерин оралдашкан. Тыва көрүкчүнү бо ийи чогаал: «Моон соңгаар канчаар чурттаарыл, кандыг идеал биске херегил??» — деп бодандырган дээрзинге бүзүрөп, автор салган сорулгазын чедип алган-дыр деп хүлээп аар бис.

Уран чүүлдүң сагыш-сеткилди оттурар, билиндирер, арыглаар күжүн (катарсис) чедип алыры — кандыг-даа авторнуң дээди күзели болур. Ону шиниң тургузукчулары чедип алган деп болур. Уран чүүлдүң ындыг хуулгаазынныг күжүн шийден шийже улам сайзырадыры — чогаадыкчы коллективтин хүн-бүрү ажыдышкыннарлыг солун ажылындан хамааржыр.

Кандыг-даа шаптараазыннар турза, уран чүүлдүң бедик негелделерин бичии-даа кошкатпайн, моон соңгаар хол салдынмайн ажылдаарын театр коллективинге күзедим. Оларга хүндүткелим демдээ кылдыр ук чүүл-биле бичии-даа бол моральдыг деткимчени бээрин оралдаштым.

Уран Донгак

ГШИ-нің чогаал секторунуң
эртем ажылдакчызы.

Сеткилдиң тевиин

Хүлөр, каң дег дарганнап каан
Күштүг сөстөр чаякчызы —
Кюнзегештин шүлүктерин
Хүннүң-даңнын дыңнап өстүм.

Доңуп, чаржап, тоглап читпес
Тоол сөстүг тыва чонум
Уран чогаал эртинезин
Угулза дег сиилбип чор сен.

(З. Намзырай

«Кюнзегештин шүлүктери»)

Юрий Кюнзегештин лирикасы тыва чоннуң культуразы-
нын эгээртинемес байлаанга каттыжып, тыва чоннуң сагыш-
сеткил байлааның онзагайын база ооң делегейиниң өске хөй-
хөй чоннары-биле дөмейлешкек уранын көргүскөн. Ооң хөй
санныг лириктиг чогаалдарынын аразында «Шончалайлар
чиктер сана үнүп келген...» деп шүлүү онза солун болгаш
үнелиг. Эң-не баштай ол 1954 чылда «Улуг-Хем» альмана-
гынга «Часкы шагның шүлүктери» деп шүлүктөр бөлүүнгө
үнгөн. Аңаа: 1. Сеңээ («Шончалайлар чиктер сана үнүп кел-
ген...»); 2. «Хадыңчыгаш». 3. «Часкы сеткил». 4. «Май» —
деп шүлүктөр кирген. Сөөлүндө «Найыралдың тугу» (1959)
деп шүлүктөр номунга «Шончалайлар чиктер сана...» аңгы
шүлүк бооп парлаттынган.

* * *

Шончалайлар чиктер сана үнүп келген.
Шонган хүннүң херелинде хек-даваны
Өшкелек көс чалбыжы дег көгөрөңнөп,
Өөрүшкүзүн, кударалын, сеткил тевиин
Сеңээ сөглөп, өскелерден дуюкаалап,
Сээң-биле хөөрежиксээн ышкаш олур.
А сен? Менче часкы шагның хүнү ышкаш
Ам бир катап хүлүмзүрөп көрнүр сен бе?
Аткан даңны уткуй ырлаар бора хек дег,
Аян үнүң меңээ дагын дыңналыр бе?

Шүлүк катаптаттынмас аянный, кижини сорунзалап ту-
рар бир-ле тускай хөөннүг. Авторнуң, номчукчунуң сеткил-

дери үн алчып, сөзүглелде кирген сөстөрдөн артык хөйну сөгдөп, бот-боттары билчип, деткижиб турарын эскербес арга чок. Чүнүң-биле, бодунуң кандыг шынарлары-биле бо улуг эвес чогаал бистиң кичээңгейивисти, сонuurгалывысты хаара тудуп турарын тодарадып көрээлиңер.

Ынакшыл лириказы, бир эвес хоочун чогаалчыларның шүлүктөрүн хайгаарап көөр болзувусса, улустуң ырларындан, кожамыктарындан үнгөн. Ынчангаш чаңчыл болу берген лириктиг шүлүк чогаалында олардан аяңныг, аялгалыг хөөн, чогаалдың тургузуунда яңзы-бүрү параллелизмнер, катренерге чардынып турар сестээн одуруглар, 8 слогтук шүлүк хемчээли келген. Ынчалза-даа үстүндө адаанывыс демдектер бо шүлүкте чок.

Чогаалдың кол ритмиктиг тургузуу — 10 одуруглук шүлүкте — 12 слогтук шүлүк хемчээли — номчукчуну тускай сырынналга алзы кааптар кылдыр кыйгырып турар. 12 слогтук хемчээл 1950 чылдарның тыва шүлүк чогаалында калбаа-биле ажыглаттынып эгелээн. Ындыг-даа болза, хөй кезинде ол дөрттээн одуругларга кирип турган болгаш чогаалга чаңгыс аайлашкак (монотоннук) аяңны күштелдирип, а колдуунда строфаларга чардынмаан хамааты лирикага бедик кедүрлүүшкүннүг, байырымның хөөнү илередип, чогаалга онзагай интонацияны кирип турган.

Совет кижии тиилеп болбас чүве-даа чок —
Соругдаанын күзел ышкаш кылып алыр.
Дагдан аккан хемнерни-даа чүгеннээштиң,
Тайбың чаагай хөгжүлдөге бараалгадыр.

Чалгып хөлзээн далайларга далай немеп,
Шапкын улуг хемнерге-даа хемнер немеп,
Бойдус чаарткан тудугларның баштайгызы —
Волга-Доннуң каналын-даа ажыттывыс.

(Л. Чадамба «Волга-Доннап», 1955) дээш о.д.э.

А дөрттээн одуругларда эвес, 10 одуруглук, чаңгыс аай шүлүкке 12 слогтук хемчээл адаанывыс байырымның интонацияны чидирип, ынакшылдың уян аян-хөөнүнүң илередикчизи апарган. С. Сарыг-оолдун «Ава», М. Кенин-Лопсанның «Чалыы шаамда», «Мен», «Олча», «Ойнавас мен», Ю. Кюнзегештиң «Кежээ» деп шүлүктери, база-ла «Шончалайлар чиктер сана...» деп шүлүк ышкаш, строфаларга чардынмаан 12 слогтук шүлүк хемчээли-биле бижиттинген. Ынчалза-даа Ю. Кюнзегештиң «Шончалайлар...» деп шүлүүнде, үстүндө адаанывыс чогаалдарга бодаарга, өске, дыңзыгышкынның аян дыңналып турар.

Чогаалдың эгезинден төнчүзүнгө чедир хажык чокка сагыттынган эжеш эге рифма шүлүктү аянчыдып турар: *ааббеегггг*. Бо талазы-биле «Шончалайлар чиктер сана...» деп шүлүкте хоочун поэзияның демдектери көзүлгөн: улустун ыры, кожамыктарында эжеш эге аяннажылга (азы «эге рифма») кончуг непертээн. Ынчалза-даа бо шүлүкте эге рифмада оң талазындан солагай талазынче угландыр чоорту кошкап турар аян бар, а ол интонацияның дыңзыгышкынның хөөнүн күштелдирип турар: шончалайлар — шонган дөрт ажык үн аяннажып турар), өшкелек — өөрүшкүзүн (үш ажык үн), сеңээ — сээң-биле (үш ажык үн), А сен — ам бир) чаңгыс ажык үн, аткан — аян (ајан) — (үш ажык үн).

«Шончалайлар чиктер сана...» деп шүлүктүн онзагай интонациязын тургузарда, синтаксис — ында кирген домактарның база оларның аразында харылзаа-хамаарылгалары — кол рольду ойнап турар болгаш ооң уламындан «Шончалайлар чиктер сана...» ынакшыл лириказынга хамааржыр чаңчыл болган өске чогаалдардан онзаланып, аңгы, катаптаттынмас, харын-даа чаартыкчы кылдыр билдинип турар. Синтаксистиг тургузуунуң аайы-биле көөрге, шүлүк 1—5—2—2 деп кезек домактарга чардынып турар. Чаңчыл болган шүлүк чогаалынга синтаксистиг параллелизм непертээн турган: бе-дал бүрүзү аңгы домак бооп хевирлеттинип үнөр, а ол домактар дең-дең бот-боттары-биле аяннажып турар. Чижээ, тыва улустуң кожамыктарында:

Каа-Хемни кагган эвес,
Катай дүжүп кеже бээр мен.
Улуг-Хемни уткан эвес,
Улай дүжүп кеже бээр мен.

Шүлүк чогаалында:

Сыннар кыры чиңгир дээрде
Сылдыстар-даа чүгүре-дир, эскердин бе?
Сыгырга куш сесерликте
Сырынналып ырлай-даа-дыр, дыңнадың бе?

(И. Медээчи, «Чүнү бодааш болчааң үстүң?»)

«Шончалайлар чиктер сана...» деп шүлүкте баштайгы домак чаңгыс одуругда кирген, бөдүүн, а ийиги домак нарын-чыткан, беш одуругда кирген, узун, ынчаарга ийи домак хемчээл талазы-биле бот-боттарынга удурланышкак апарган (1—5). Сөөлгү ийи домак (одуруг аайы-биле 2—2) улусчу поэзияның чаңчылдарын эдерген, база-ла баштайгы домактар-

дан ылгалып турар. Чогаалдың шак мындыг тургузуундан, ооң иштинде домактарның шынарындан болгаш оларның аразында харылзаалардан дыңзыгышкынның, манаашкынның интонация үнүп келген.

Лириктиг шүлүк, кандыг-даа өске чогаал ышкаш, аңгы сюжеттиг болур. Чүгле мында сюжет (Болуушкуннарның сайзыралы) каш-ла сөске кончуг кысказы-биле сеткилде өскерлишкиннерни, «болуушкуннарны», сеткиишкиннерниң сайзыралын көргүзөр. Бо шүлүкте ийи тургузукчу кезектер ылгалып көстүп турар:

Бирги кезээ, баштайгы 6 одуруг:

Шончалайлар чиктер сана үнүп келген.
Шонган хүннүң херелинде хек-даваны,
Өшкелек көс чалбыыжы дег көгөреңнеп,
Өөрүшкүзүн, кударалын, сеткил тевиин
Сеңээ сөглөп, өскелерден дуокаалап,
Сээң-биле хөөрежиксээн ышкаш олур.

Ийиги кезээ, сөөлгү 4 одуруг:

А сен? Менче часкы шагның хүнү ышкаш
Ам бир катап хүлүмзүрөп көрнүр сен бе?
Аткан даңны уткуй ырлаар бора хек дег,
Аян үнүң меңээ дагын дыңналыр бе?

Уран-чечен параллелизмниң дузазы-биле ийи тургузукчу кезектер:

1). бойдустуң онзагай болуушкуну, частың чурумалын;
2) кижилерниң аразында чаа, арыг сеткилдерниң оттуп, дүвүрээзин-манаашкындан хөрек-чүрек дойлуп келгенин көргүзүп турар. Сюжеттиң сайзыралы база-ла тодарап үнүп келген: 1) болуушкуннарның хөгжүлдөзү болгаш дыңзыгышкынның эгези: часкаанзырал, бир-ле чүвениң дугайында хөөрежиксээн олур; 2) кижилерниң сеткилдеринде болуп турар өскерлишкиннер, дүвүрээзиннер — дүүшкүн, болуушкуннарның эң-не чидигленген хевири, көстүп кээр: «ам бир катап хүлүмзүрөп көрнүр сен бе?» — манаашкын, кыйгырыг, идегел, кордал дыңналган.

«Шончалайлар чиктер сана...» деп шүлүк номчукчуну бодунуң аян-хөөнү-биле сорунзалап турар: баштайгы одуругдан сөөлгүзүнге чедир авторнуң (азы лириктиг маадырның) бир-ле чүвени манаан, ара сөглээн хөөнү билдинип турар. Авторнуң үнүндө, бодалында, сеткилинде дыңзыгышкын, «сеткилдиң теви» дыңналып кээр. Баштайгы ийи одуруг ном-

чукчуну ол дүвүрээзинниг хөөнче кири бээр. Бирги одуруг — «Шончалайлар чиктер сана үнүп келген» — бойдуста болза бо өөрүшкүлүг, байырымныг болуушкун-дур. Ю. Кюнзегештин 1955 чылда бижээн «Май» деп шүлүүнде шончалайларның поэктиг овор-хевири база-ла өөрүшкүнү илередип турар.

Хола-сарыг, ала-була
Ховаганнар чажышкан дег,
Чиңгиртилик майның чечээ
Чиктер сана бакылады.

Баштайгы одуругнун соон дарый чоруп олурар ийиги одуруг база ооң дорт уланчызы болур, оон аңгылаттынмас дараазында дөрт одуруг мындыг өөрүшкүлүг, чырык хөөнү деткивейн, харын-даа үзе кирип турар: «Шонган хүннүң херелинде хек-даваны» — арай деп көгереңейини үнүп оор чаңгыс чечек өөрүшкүнү эвес, а бодамчалыг, муңгаргай хөөнү илереткен. Хөй шончалайларның чанында чаңгыс хек-даван көстүп кээп, шала оожум, уян хөөнү, чааскаанзыралдың темазын чогаалга ажыдып турар. А хек-даванның оңу безил «өшкелек көс чалбыжы дег», ийи кижиниң аразында чаа-ла кыптыгып эгелеп турар ынакшылдың чалбыш одунун «өшкелек» көзү болбайн канчаар. Ол дугайын дараазында дөртү одуруг херечилеп турар: «Өөрүшкүзүн, кударалын, сеткил тевиин» — ынакшылды танаан өөрүшкү, чарлышкынның кударалы, манагзынган сеткилдин тевиин. Ю. Кюнзегештин ол чылдарда бижээн чогаалдарында «хек-даван» — дең эргелиг поэктиг овор-хевир, чогаалдың идеязын илередирде киржип турар уран-чечен кезек. Байроннун очулгазында — кударалдың демдээ:

Ыглавыттың — дээр өңүг караң кирбин
Мөңгүн дег чаш каастап турду.
Мөндүңнедир шалың дүшкен хек-даванны
Ындыг боор деп бодап турдум.

(Д. Байрон «Ыглап турдуң». Очул. Ю. Кюнзегештин, «Найырал тугу» деп шүлүк ному; 1956)

Ю. Кюнзегештин «Чең бадып турда» деп шүлүүнде сестинчел, эгениичел, перүксүмээр сеткилдин илерээшкини:

Караңгыда хек-даван
Савазыраан сугдан сестип,
Салбактарын хумалаан дег,
Кааң хүнче мөгейип ор.

«Шончалайлар чиктер сана...» деп шүлүктө хек-даван — бүдүү кордаан сеткилдин, чажыртынган ынакшылдың демдээ.

Бир эвес «шончалайлар», «хек-даван» Ю. Кюнзегештин ол чылдарның шүлүк чогаалында чаа хевирлеттижип, сайзырап оран поэтиктиг овор-хевирлер болза, «бора хек» «Шончалайлар чиктер сана...» деп шүлүктө — ханы уткалыг уран-чечен овор-хевир болур. «Бора хек», «хектин үнү» — хоочун шүлүк чогаалында дүрүмчүй берген поэтиктиг арга, ынакшыл лирикасы болур улустуң кожамык-ырларында ол ынакшылдың темазын ажыдар бир нептереңгей уран арга болур. Чижээ, кожамыктарда:

Эдер хектин аялгазы
Эзим-арга тарай берген.
Эжиккейниң сөглээн сөзү
Эytte-сөөкте сиңе берген.

Ынчап кээрде, «бора хек» — ынакшылдың демдээ, хек эдип турар чайгы айларда аныяктарның ойтулааштаар үези. Хек — медээчи куш. Ол ынакшааннарның болчаг хүнүн, чарлыр шагын медээлеп турар. Аргаларда чаңгыланган ооң ыры аныяк кижилерге ынакшылды азап, даңгыраан утпазын сагындырып, кичээндирип, а акшый берген кижилерге чалыгы үезин сагындырат. Ю. Кюнзегештин шүлүк чогаалында «бора хекте» — хоозун-даа, шынчы-даа азаашкыннар, чарлышкын, болчаг дээш оон-даа өске хөй-хөй уткалар сиңген, 1959 чылда бижээни «Хек эдип турда» деп шүлүүнде бо поэтиктиг овор-хевир мынчаар ажыттынган:

Ынчан меңээ хектин үнү
Ынакшылдың үнү-биле
Чайның чырык, бедик дүъжүн
Шаңнал кылдыр азап чорду.

Оон ыңай:

Чүгле чаңгыс сарыыл чок хек
Чүрээм балыын кедереди,
Ашак мени кочулаан дег,
Аас-кежиин азаваышаан.

А «Херээженнер» деп шүлүктө бо-ла уран-чечен овор-хевир «Кизи амытанның чырык чер кырынга төрүттүнгөш, ынакшылдың дээди күжүн танып чурттаары дег ачылыг хүлээлге чок» деп бодал-ажыдышкын каш-ла сөстө көзүлгөн:

Херээженнер турбаан болза,
Кезек сынга чаңгыландыр
Аргаларда эдип оар
Хектиң үнүн дыңнаар дээштиң
Адаларын салгаар оолдар
Херелдиг хүн бакылавас.

(Ю. Кюнзегеш «Кижиниң изи» деп шүлүк ному, 1979)

Ю. Кюнзегештиң шүлүк чогаалында хек куштуң овор-хевири «аазаашкындан» улам ханылап, «билиргек», «улуур-гак», «чыккыладыр куккуңайнып», «меннип турган» деп чиге ажыдышкыннарга чедирген («Хек биле Көгээзин» деп басня). «Шончалайлар чиктер сана...» деп лириктиг шүлүкте «Аткан даңны уткуй ырлаар бора хек дег, аян үнүң меңээ дагын дыңналыр бе?» деп одуругларда үстүндө көргүскени-вис «аазаашкын», «манаашкын», «идегел», «болчаг шагы», «чарлышкын» деп уткалар дыңналып, чогаалдың ниити утказын байыдып турар.

«Шончалайлар чиктер сана...» эң-не баштай 1954 чылда «Улуг-Хем» альманагынга көстүп келген деп демдегледивис, а ооң соонда 1959 чылда «Найыралдың тугу» деп шүлүк номунга ол улуг эвес, ынчалза-даа чогаалдың утказын ханыладып турар өскерлишкинниг үнген. Бешки одуругда «өске улус дыңнаваанда» деп сөстөр «өскелерден дуокаалап» деп солуттунган. Бо одуругда өскерлишкин чогаалдың уран-чечен овор-хевирлериниң аразында кол өзек овор-хевирин ылгап үндүрүп турар: хек-даван — ынакшылдың эгениичел, кем чогуң, арыг-чаагайын, чажыртыңган аянын, өскелерге сөглөп чоруур хире эвес ханы чажыдын база ол ышкаш лириктиг маадырның тыва национал иштики бүдүжүн, улусчу аажы-чаңын номчукчуларга чедирген.

Ук лириктиг шүлүктүн идеязы чогаалда каш катап кирген сөстөрдө дорт илереттинген деп билип турар бис: «Сеңээ сөглөп», «сээн-биле», «А сен», — бо 2-ги арынның ат орнун илереткен сөстөр шүлүктүн лириктиг делегейинде чүү-даа чүве эштиг, эжеш болурун медээлеп турар, шончалайлар хөй, а хек-даван чааскаан, Чааскаанзырал, Чарлышкын, Манаашкын болгаш Кордал, Идегелдиң темазы бо шүлүкте мынчаар шиитпирлеттинген.

Ёзулуг лирика — «сеткилдиң тевин», ол кижиниң ишти-хөңнүндө дүвүрээзиннерни дорт адавас-даа болза, элдээрти чуруп көргүзүп, тывызык аян-хөөннерни номчукчуга сөңнээр. Кижилерниң сагыш-сеткилиниң байлаа, мөзү-бүдүжү, күзел-соруу лириктиг чогаалдарга кончуг чиге илереттинер, оларны дамчыштыр өгбелеривистиң арттырып каан мерген чагыгла-

ры, уран сөзү чүс-чүс чылдарны ажыр бистерге чедип, чаа салгалдарга дамчып, оларны кижизидип турар. Юрий Кюнзегеш тыва шүлүк чогаалының чаа аян-хевири тып, ажыдып, чечен чогаалга сөстөрүнү чүглө аян, каасталга кылдыр эвес, а медреселдин-биле, шилилгелиг ажыглап, чогаалдың идеязынга дүүштүр хереклеп, сөстүң байлаан база кижиниң сеткил-соруун ажыдып ырлаарынга бодунуң үлүүн кирип чоруур чоннуң шүлүкчүзү.

Александр Даржай

«Аялгага бердинген мен...»

Алдар-ат-даа суразаан мен,
Аскым бар дээш мактанмаан мен.
Ала чайгаар сеткилимден
Аялгага бердинген мен — деп,

Куулар Черлиг-оол баштайгы шүлүктериниң бирээзинге бижээн. Бо дөрт одуруг соң бүгү чогаалчы ажыл-чорудулгазынче дүлгүүр болур боор деп бодаар мен. Шүлүкчүнүң үнү алдан чылдарының ортан үезинде тыва номчукчуга бодунуң онзагай хоюг аялгазы-биле дыңналып келген. Ол үе аныяк шүлүкчүнүң поэтиктиг үнүн хөнүктүреринге улуг салдарлыг болган, чүге дизе тыва чечен чогаал ынчан шапкын хөгжүлдени алган, прозага — амгы хоочун чогаалчыларның улуг хемчээлдиг чогаалдары номчукчуке дөрт орукту алган, ол үе прозаның чечектелишишкининиң чылдары болган. А шүлүк чогаалы прозадан чыда калбаан, харын-даа аңаа мурнуку одуруун чайлап бербээн. Хоочуннар-биле кады аныяктарның үнү дыңзыгып келген. Тыва чечен чогаалга тускай үнүүг салым-чаянныг шүлүкчүлөр ол үеде көстүп келген. Поэзияның чалгынныг аъдын мунгаш, олар хей-аъттыг ужугуушкунче кылайтыпкан. Оларның аразында шүлүкчү Куулар Черлиг-оолдун чүгүрүк аъды — Кара-Дайы кушталдырып орган.

Куулар Черлиг-оол баштайгы номчугажын «Аъдым» деп адаан. Арат кижиниң чарылбас, шынчы өңнүү — аът. А шүлүкчүнүң ылгын аъды — Поэзия болур. Аът бүрүзү тускай онзагай чоруктуг болур — чүгүрүк, челер, чыраа-саяк, базар дээш баар-ла болгай. А шүлүкчү Куулар Черлиг-оолдун мунган аъдының чоруу каш янзы: чүгүрүк-даа, челер-даа, чыраа-

саяк-даа. Ынчалза-даа ында аскымнааш аажы чок. Бир чам-дыкта эскет чок-даа артып калыр.

Кууларның шүлүктериниң онзагай, бот-тускайлаңы чү-дел? Ону чогаал шинчээчилери таптыг тодарадып бээр ый-наан, ынчалза-даа мээң-не чаңгыс эскерген чүвем, ооң аас чогаал-биле харылзаа-холбаалыында. Ындыг холбаа ооң кара чажындан тура тывылган.

Төрүүр хүндүс

чылыг өггө

авам орбаан,

Шараа деңнээш,

Чадаанаже аппарат чорда,

Төөгүм элдеп,

авам мени черге божаан,

Салымым оон

дүвү-биле бижиттинген.

Харлыг дүвү аңаа амыдыралче орукту ажыдып берген. Харның омур-хевири шүлүкчүнүң элээн каш чогаалындан эскерер бис. Хар аңаа соок, хаартынчак, дидиренчиг эвес, ол ооң кавай-шуглаа.

Шүлүкчү — бойдустуң төлү. Черлиг-оолдун ие-бойдус дугайында шүлүктери амгы тыва поэзияда база бир көскү черни ээлеп турар.

Эрик черде элик изин

Эриг быскан «сөглөп чыдыр».

Чаа-ла сугже халып кирген

Чаакка бөрү чыгаар магат.

Остуг-Тайга, чүнү көрдүң?

Шуурганың үрүп берем.

Оолдуг элик ырай берзин,

Чуруттунган исти бала.

Сес одуруг шүлүк. Артык сөс чок. Чурумал база тода. Кижи-бүрүзүнүң сагыш-сеткилин хаара туда бээр. Кандыг шүлүк-түр дээрзин, ол боду-ла тайылбырлап турар. А бо шүлүк болза, шүлүкчүвүстүң баштайгы шүлүктериниң бирээзи-дир.

Шүлүкчүнүң сеткил-сагыжын билип алып дize, ооң шү-лүктерин кичээнгеилиг номчуур апаар. Ынчан ооң бүгү-ле талалары адышта чүве дег көстүп келир.

Куулар Черлиг-оолдун күштүг талазы — улустун аас чогаалынга чогу. Шүлүкчүнүн уран бодалдарының төнмөс шыгжамыры чогу-на ында.

Чүгүрүккө кымчы чүгө керек чүвөл?
Ол-ла чокка оккур ужуп оор-дыр ол.
Чүгүрүктү кымчы чүгүлө каастап чоруур,
Ол-ла чокта ооң дерин онча эвөс.

Ооң дерттээн, сестээн шүлүктеринде тыва чоннун үлегер-домактарының, алгыш-чалбарыг, йөрөөлдеринин айдыс чыды сиңниккен. Куулар Черлиг-оол кыска шүлүктүн дарганы болу берген. Чогу-на маңаа ооң чечени, мергени тодаргайы-биле көстүр-дүр.

Шүлүкчүнүн поэтиктиг үнүнүн онзагай талаларын маңаа демдегеп тура, мындыг кол чүүлдү айтыры артык эвөс. Ооң шүлүктеринде бодал ханы, утка-шынары бедик. Бодал боду кара чааскаан поэзияның им-демдээ болуп шыдавас. Бодалды анаа кара чугаа-биле илередип болур. Ол шын харын. Ынчал-за-даа бодал чокка поэзия турбас. Бодал ханы, мерген болган тудум-на, поэзияның шынары улам күштелир. А шүлүкчү бодунун баштайгы шүүлөң арыг бодалын поэтиктиг овор-хевирже, овор-деңнелгелиг, аянын чугааже хуулдуруптар болза, ынчан бышкан шүлүк төрүттүнер. Ыяш бүрүзүндө чимис, кат үнмөс, а бүрүзү бодалды овор-хевирже шилчидип шыдавас. А чанагаш бодалды чараш аянын хептиг оворже хуулдуруп салым-чаянын тыва чечен чогаалга бо ажылдап келген чылдарында Куулар Черлиг-оол бадыткап шыдаан. Кууларның шүлүкчү нүүрүндө өскөлөрдө аңгы, дөмөйлөшпөс арга-шынарлар бар. Мындыг бир хензиг шүлүктү маңаа ном-чуй кааптаалыңар:

* * *

Часты алгааш, төлүн безин уттуп каапкан
Ыржы хекти мегечи деп кымнар шооткан?
«Ынакшылды улам өткүт алгап чор?» — дээш,
Сааскан күжүр ооң төлүн ажаап турар.

Тыва шүлүккө хекти шак мынчаар кым-даа чуруп көргүспээн. Дөрт-лө одуруг шүлүк — ыраажы хекке гимн, йөрөөл болуп дыңналып келген. Бодалдың ханы, утканың бедик шынарының демдээ бо-дур.

Мен бөгүн кара өжөгээр шүлүкчүнүн улуг хемчээлдиг шүлүктөр болгаш шүлүглелдеринге дегбейн тур мен, ында сайгарып доктаар чогаалдар хөй. Мээң бодалым-биле алырга, мындыг чүвө бо, Куулар Черлиг-оолдун поэзиязының тыны-

ның «алдын чуургазы», ооң сүнесини, ооң хей-аьды кыска шүлүктөрдө чажыртынып чыдар. Олар ооң өске шүлүктөрүнчө, сонеттеринчө, шүлүглелдеринчө, харын-даа проза чогаалдарынчө дүлгүүр болуп турар. Кыска шүлүктөр Куулар Черлиг-оолдун чогаалының чажыдын, ооң субуда-эртижелерин шыгжап кадагалап турар. Шүлүкчү, прозачы Куулар Черлиг-оолду билип алыр дизе, баштай-ла ооң дөрттээн, сестээн одуруглары-биле таныжар апаар. Чогум-на олардан ооң философчу, чончу угланышкынын билип ап болур. Чамдык шүлүктөргө (кыска) Куулар амыдыралдың, ниитилелдин нарын айтырыгларын уран-чечен мергени-биле сиңирип шыдапкан. Уран билиишкиннерни, омур-хевирлерни шүлүкчү кааскоя, алгыжы сөстөр-биле кааставайн турар. Ол бөдүүн сөстөрни колдуу-ла ажыглап турар, ооң уламындан чогаалдың социал угланышкыны күштелип кээр:

* * *

Эзер чазаар кижилерни уткан-дыр ам,
Эки аъттың чоруун билир оолдар ховар.
Чүүлдешитир аът шимээр кижиде-даа чок,
Чүгөн суглуу дүнелерде шыңгыравас.

Оолдар ынчаш арай хээрэк апар чыдар,
Ойлук-даа чок, хрустальдар дагжаткылаар.
Байыыргааннар машина-ла садар болган.
Маңнап оргаш, үскүлежиб база кааптар.

Дараазында бир шүлүк:

* * *

Согур улус ырактан-на мендилежири,
Соон соңнаар, мурнун хынаар белен часпас.
Аашкылыг човулаңга чалынмааннар,
Амыдырал езузундан аспааннар-дыр.

Карактыг бол, тоошпайн баргылаар бис,
Чоокка шоот, эрбенниг-даа болгулаар бис.
Каржып чыда, эптиг-ээлдек менди уттур,
Чованчыын ой, согурдан-даа дора-дыр бис.

Азы,

Кара мен деп билир эвес,
Төлү дээштиң секке хонар
Каарганда, кускун сугда
Төлөп чок деп чүвө кайдал.

Кадай кижн чаңгыс инээн
Килдедипкеш, сыырыптар.
Кижн төлдүн аксын кескен
Кара оорнун чөгенчии-дир.

Куулар Черлиг-оол бо шүлүктөрн амгы эде тургусту-нуушкун үезинде биживээн, бөгүн шүгүмчүлөп каргап тура-рывыс «таптаашкын» үезинде бижээн. Амгы үеде бистиң ийитилелдин социал аарыгларын шүлүкчү ынчан-на сойга-лап илереткен-дир. Кыска шүлүктөрнн сюжеди оон барза-барза, бичежек «Хайга каргыш» деп философчу утка-шынар-лыг шүлүглелче шилчээн. Ук шүлүглел, авторнун өске-даа шүлүглелдери тыва критиканың кичээнгейинден дашкаар калган. Черле ынчаш Куулар Черлиг-оолдун чогаалдарын ханы шинчилээн сайгарылга бар деппе аан?

Национал чогаалдын хөгжүлдө-сайзыралыга алдан-че-ден чылдарда көстүп келген чогаалчыларнын салышкынын, үлүг-хүүзүн долузу-биле чугаалаар, шинчилээр үе чедип келген. Куулар Черлиг-оолдун салгалы тыва чечен чогаалдын амгы үе-чадазында онзагай черни ээлеп турар деп бөгүн чу-гаалаар апаар бис. Тыва поэзиянын чаа шынарын дөртөн чылдарда төрүттүнген шүлүкчүлөрнн чогаалдарындан көрүп болур бис.

Куулар Черлиг-оол чүгле шүлүкчү, прозачы эвес, ол фольклорист, эртемден. Тыва чоннун аас чогаалынын бай-лактырын чыып эмгелээр, ону эртем езу-биле тодарадыр, та-йылбырлаар ажылга Ч. Куулар бодунун үлүг-хуузун киирген. Эң ылаңгыя алгыш-йөрээл, чалбарыг жанрларыга оон эртем талазы-биле үнелиг ажылдарын демдеглээр апаар. Тыва сы-тытчыларнын улуг хемчээлдиг пластинказы база Ч. Черлиг-оолдун дорт, чогаадыкчы киржилгези-биле кылдынган.

Черлиг-оол Чашкынмаевич — бедик чончу культураның езулуг эдилекчиси кижн. Ол хөөредиг эвес, тыва хөгжүм уран чүүлүнүн айтыргларыга ол музыка эртемденинден дудак чок тайылбырны берип болур. А чоннун чаңчылдары-нын талазы-биле оон билиглери этнограф эртемденнер-биле маргыжып болур.

Шүлүкчү Куулар Черлиг-оолдун шүлүктөрннн сүүзүнү, оон дазыл-дөзү — улустун аас чогаалында. Шүлүктөрннн лириктиг маадырынын чончу философия-биле чепсегленгени, езулуг тыва езу-биле делегейге көрүжү авторнун поэктиг туружунун, хей-аьдынын быжыг, доктаамалын көргүзүп турар.

1990 ч.

Василий Салчак

Ханы көрүштүг, быжыг туруштуг чогаалчы

ТАР-ның Чогаалчылар Эвилелинин баштайгы кезигүн-ненин бирээзи Сеглеңмей (Ондар) Феликс Шаажаң-Хөөевичиниң допчу намдары болгаш чогаадкчы ажыл-чорудулгазы-биле силерни таныштырыксадым.

Сеглеңмей Феликс Шаажаң-Хөөевичиниң архивинден үзүндүлөр:

«...1942 чылдың октябрьда ТАР-ның Сайыттар Чөвүлели болгаш ТАРН ТК Тываның чогаалчылар эвилелин тургузар дугайында тускай доктаалды хүлээп алган» (Тыва литература, Кызыл, 1964).

«...Ол үеде Тываның чогаалчы организациязы эң-не баштай хевирлеттинип тургустунган. Интеллигенциядан (башкылар, агрономнар, артистер, журналистер, көдээ корреспондентилер) үжен хире литераторларны хаара тудуп турар тыва Чогаалчылар Эвилели 1942 чылдың ноябрь айда тургустунган». (Улуг-Хем № 5, Кызыл, 1952, а. 85).

Баштайгы ол улуг шуулганга ТАР-ның чогаалчылар эвилелиниң уставын хүлээп ап, баштаар черниң кезигүннерин (С. Пюрбю — даргазы, О. Саган-оол, А. Пальмбах, С. Сарыг-оол, Б. Хөвөңмей, А. Бобкова, Л. Чадамба) соңгаан... Эвилелиң сорулгаларын тодараткан» (Тыва литература, Кызыл, 1964, а. 78).

«...1940 чылдарның эгезинде, Каа-Хемге тургаш, Тыва дугайында шүлүк бижээш, парлаткан мен. Ооң ужун-на боор, Тываның Чогаалчылар Эвилелиниң тургузукчу конференциязынче чалаан. Аңаа кириштим, санал-даа берип турдум». «...Черле Чадаана улузунуң чугаазы эки, сээң сөзүң база онза кижидир сен, ам-даа бижип тур» деп, Бүрбү, Сагаан-оол суглар сүмөлөп турду. Ынчалдыр-ла Тываның чаа тургустунган Чогаалчылар Эвилелинге киргеним ол. Кезигүн билет кылып турда, «Сен Феликс бол, Тываның төөгүзүн, аас чогаалын шинчилеп чораан эртемден, ол буянның кижиниң адын маңаа меңгежидер болза эки» — деп, Сагаан-оол сүмөлээш, ол биледимге ынчаар бижиткен. Кажан Тыва ССРЭ-ге каттышкан соонда, паспорт кылдырып турда, мээң ол адым олчаан артканы ол...» (ТДЛТЭШИ-ниң Б. ф., д. № 1094, а. 10).

«Монгуш Буян-Бадыргы ноянның болгаш хувискаал мурнундагы үеде тыва кижиниң эртем-билиг дээш чүткүлүнүң дугайында тыва чечен чогаалда Ф. Ш. Сеглеңмейниң «Тын дээш демисел» деп тоожузунга деңнежиптер хире делгерең-

гейи-биле бижиттинген чогаал бо хүннерге чедир чок болуп турар». (Номчулга залындан, 1997 ч., май 6).

Сеглеңмей (Ондар) Феликс Шаажаң-Хөөевич 1917 чылдың май 10-да Чөөн-Хемчик кожуунда, Бажың-Алаак суурнуң чоогунда Доскаар деп черге төрүттүнген.

Өскөн-төрөөн Чадаана хеминиң унунга чиңгир ногаан эзим аргаларда бора хектерниң өткүт үнүн, чиргилчинниг хову-шөлдерде хамнаарактарның кыңгыраан ырын, улуг-тайгазы Таңды сында өзеннерден шулурткайнып шурап баткан дамырак кара сугларның аялгазын ада-өгбелериниң кайгамчык уран-чечен аас чогаалының янзы-бүрү хевирлери-биле каттай дыңнап, таалап магадавышаан, ол бодунуң үези дөс-келчөк, орлан-шоваа оолчугаштар-биле чаш шааның чаңгыс эвес шывык аътчыгаштарын чырааладып, саяктадып, чарыштырып доругуп келген. Ол бодунуң бичии чылдарының дугайында мынчаар сактып чугаалап турар: «Авам, ачам суг моол бижик билир улус чораан. Ынчангаш мен 6 харлап чорумда-ла, моол бижикти өөредип эгелээннер. Олар улустуң аас чогаалын, ылаңгыя тыва тоолдарны, дыка хөйүнү билир чорааны-биле бистерге, бичии уругларга, чугаалап, ыдып бээрге, кедергей сонуургап дыңнаар улус бис...»

Он дөрт харлап чорааш, чаа чогааттынган латинчиткен тыва бижикти шалыпкын өөренип апкаш, өске эш-өөрүңге база айтып берип, башкылап-даа турган.

1935 чылда эртем-билиг чедип алып сорулгалыг Кызыл хоорайга кээрге, ынчаардагы Тыва Арат Республиканың чаз-аа Ондар Шаажаң-Хөө оглу Сеглеңмейни бөлүк оол, кыс өөрү-биле Совет Эвилелиниң Ойрот-Тура (амгы Горно-Алтайск) хоорайынче өөренири-биле аъткарыпкан.

1938 чылдың күзүнүңдө көдээ ажыл-агыйның база бир тускай эртемниг зоотехниги болуп доозуп чедип келгеш, күш-ажылчы намдарының улуг оруунуң баштайгы кокпазын Тожу кожуундан изеп эгелээн. Дараазында 1939—41 чылдарда Бии-Хемниң Туранга, 1941—42 чылдарда Кызыл хоорайга, 1942—46 чылдарда Каа-Хем кожуунга шилип алган мергежилинге онза бердингени-биле ажылдап чораан. Ф. Ш. Сеглеңмейниң амыдырал-чуртталгазының база бир онзагай арнын ажытканы суур — Сарыг-Сеп. Аңаа ол аккыр халаттыг, кайгамчык чараш, оожум, топтуг бүдүштүг, аныяк эмчи кыс Патна Күдеровна-биле салым-чолун кожуп, өг-бүлелиг болган. Улуг уруглары аңаа төрүттүнген. Баштайгы чогаалдары база-ла аңаа бижиттинген.

1946—48 чч. Новосибирскиниң көдээ ажыл-агый институтунга өөренип тура, кадыы баксырап аарааш база өг-бүлениң байдалы-биле Тываже эеп чанып келген. Экирий бер-

геш, 1949 чылда Чадаана хоорайга Чөөн-Хемчик кожууннун чагырга черинге үр эвес ажылдаан.

1950—52 ч.ч. Сүт-Хөл кожууннун көдээ ажыл-агый эргелелинин кол зоотехниги болуп ажылдап турган. Аңаа ажылдап тургаш, Ф. Ш.-Х. Сеглеңмей Тываны Орус чурттунга катканы шын эвес дээш, Совет Чазакка удур, контрреволюстуг агитация чорудуп турган буржуаз-националистичи «Сүт-Хөл херээ» деп адаар бөлүктүн кежигүнү деп нүгүлдеттирген. Ол бөлүктүн баштыңчылары дирткен СЭКП Сүт-Хөл кожуун комитединин бирги секретары Агбаандан эгелээш, ол кожууннун удуртукчу ажылдакчылары туттуруп, байысаадып, 5-тен 10 чыл чедир шииттирип, Тываның ырак-узак булуңнарынче шөлүттүрүп турган. Ф. Сеглеңмей оларның бирээзи болган. Бажыңнадып, байысаадып турган үезинде тыныш бачыдаар аарыгдан (астмалап) аарып турган болгаш айтырыг-даа салырга, тыныштаар, харыылаар арга чок кижичи боорга, эмчилер улаштыр хоругдаар дугайында чөпшээрел бербээни-биле Ф. Ш. Сеглеңмейни 1952 чылдың күзүнүнде, кыдыг-кызыгаар чер дээш, Бай-Тайга кожуунче өг-бүлезин-биле катый шөлүпкен. Барык-ла ийи чыл хире, «Сүт-Хөл херээ» 1954 чылда агартыңгыже, кандыг-даа ажылга хүлээп албас болган.

Ол чылдарда чүгле уругларының авазы Патна Күдеровна эмнелгеге ажылдап, чоннун аразында буянын кижилерниң деткимчезин-биле дөрт бичин чаш ажы-төлүн дорукурбушаан, өг-бүлезинге таварышкан амыдыралдың кадыг-бергелерин алып эртеринге өзек кижичи, багана болуп турган.

Ооң соонда 1954—1962 ч.ч. Бай-Тайга кожуунга зоотехниктеп, 1963—1977 ч.ч. Барыын-Хемчик кожууннун райпладаргазы болуп ажылдап тургулаан. 1977 чылда пенсияже үнс-даа бергеш, ол-ла кожууннун улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларына ажылдап чораан. Ооң иштинде радиочеринге ажылдап, малчын коданнарга репортерун чүктеп алгаш чедип, малчыннарның чымыштыг ажыл-ижинин чедишкинниг база дүвүрээзинниг айтырыгларын чонга чедип, чырыдып чораан.

1944 чылдың төнчүзүнде Ада-чурттуң Улуг дайынының дугайында Тываның ажыл-ишчи чонунга таныштыгары-биле Иван Тимофеевич Кузнецов фронтунан Тывага сургакчылап чедип келген. Сарыг-сепчилер-биле ужуражылга соонда, С. К. Тока тыва эки — турачылар-биле кады Украинага база дайындажып турган ол эрес-дидим кижиниң чуугааларын Каа-Хем кожууннун өске-даа суму-суурларының ажыл-ишчилеринге таныштырып, тывалап очулдуруп бээрин Ф. Ш.-Х. Сеглеңмейден дилээн турган.

«...Ынчангаш Иван Тимофеевичиниң кандыг-кандыг ужу-ралдарга таваржып турганының дугайында чугааларын очулдуруп чорааш, ол төөгүлерниң барык-ла шуптузун доктаадып алган кижии мен. Ооң соонда ону «Кузнецовтуң чугаалары» деп ат-биле, бир-ле дугаар чогаалымны 1944 чылда чечен чугаа кылдыр таарыштыр бижээним ол» деп, чогаалчы сактып чугаалаан. Ону 1990 чылдың май айда Кызыл-Мажалыкка чогаалчының бажыңыга барып, ынчангы ТДЛТЭШИ-ниң директору Ю. Л. Аранчинның база чогаал секторунуң эргелекчизи З. Б. Самданның сүмелээни-биле ооң чогаалчы ажыл-чорудулгазының дугайында материалдар чыып чораан үемде бижип алган мен.

Кады-кожа-даа чыдар девискээрлиг күрүнелер аразында янзы-бүрү харылзааларның ала-чайгаар тургустунуп сайзырай бербези дег, аңгы-аңгы дылдарлыг, езу-чаңчылдарлыг, чүдүлге-сүзүглелдерлиг чоннарның аразында холбаалар эң-не баштай сезиктиг, каралыг серемчилелдиг удур-дедир хайгааражышкыннардан эгелээр. Ооң соонда олар эптиг, чөптүг, эжыктыг кады ажылдажылгалар-биле чоорту быжыгып өөскүүр, уламчылаар. Ф. Сеглеңмей 1945—1947 ч.ч. бижиттинген «Эмчи Вера» деп чечен чугаазында Тыва Арат Республиканың Совет Эвилелинге каттышкан соонда орус, тыва чоннарның аразында харылзаазының ханылаашкынының дугайында бижээн. Ол харылзааларны автор эмчи институтун чаа дооскан орус кыс Вера Ивановна, албан-хаакчы аныяк тыва эр Комбунуң болгаш бичии өскүс оол Маадырның салым-чолун, оларның сеткил-сагыжында дойлуп турар хөделиишкиннерниң шимчээшкиннерин дамчыштыр чуруп көргүскен. Ынчаарга Феликс Шаажан-Хөөевич Ойрот-Турага, Новосибирскиге-даа өөренип чораан чылдарында бодун өрү көрдүнер, чөңгээлиг сеткилдиг чамдык орус дылдыг кижилерниң талазындан тываларның болгаш өске-даа биче-буурай улустарның дугайында дорамчылалдыг чугааларны эвээш эвести дыңнап чораан. «...Вера Тыва дугайында чүнү-даа билбес турган. Улустан айтырарга, топтуг билир кижии чок болган. ...Енисейниң шыпшыгында Саян дагларының кашпалдарында сайзыраңгай делегейден хоорук барык-ла черлик улус деп-даа турар улус бар»; «...— Керээ езугаар үш чыл хуусаалыг, ол черлик улусче, даштыкы чуртче... Тываже... ажылдааш кел дидир... (дээш В. С.) Вера... орун кырынче кээп дүшкеш, ханы ишкиринип ыглай берген...»

Ол үеде ындыг янзылыг чугаалардан Ф. Ш. Сеглеңмейниң, аныяк кижиниң, сеткили кижилер дугайында хөй-ле чигзинишкиннерлиг, дүвүрелдиг бодалдарны доюлдуруп чораан болбайн аан.

Ынчалза-даа: «Адыр, далашпаңар, Ивановна! Тыва дээр-ге кандыг-бир каргыс чурт эвес болгай. Чону дең эргелиг демократтыг бичии чурт... Ол бистиг өңнүүвүс чурттуң чо-нунга буян чедирер дээш баар кижидир силер ийин...» деп, эмчи институтунуң директору Верага чугаалаар. Ону дыңзыг үн, дужаал аяны-биле эвес, а чөптээшкинниг сүмелээн. Ол-ла ышкаш оожургадыгны Вераның ачазы база чугаалаар: «Ол черлик дээр улuzuң чежемейнин-даа саны эвээш болза, боттарының оолдар, кыстарын эки туразы-биле фашистер-биле тулчурунче чоруттулар. Оларның чамдыызы Украина черинде бажын салдылар. Ынчангаш тывалар база-ла дайыннын аагын көрүп турарлар. Оларда база-ла дайындан өскүс калган чаштар, оолдарын оскунган, карааның чажын төп олурар ада-иелер бар». Ында ада кижиниң чүгле сургап эвес, а эвнлең-ээлдек, харын-даа хары чонга хамаарыштыр энерел-кээргелдиг сеткили-биле уруун часкарган деткимчеи эскертинер. Ол сүмелерде делгем көрүштүг, ханы бодалдыг, биче сеткилдиг буянның кижилер база эвээш эвес деп авторнуң бодалычиге, тода илерээн...

Чогаалчы «Чогуваан үүлгедиг» деп үшкү чечен чугаазын 1950 чылда бижээн. Ол чечен чугаада амыдыралга болган таварылганы автор «Артык сеткил ара дүжер» деп чоннуң философчу көрүүшкүннеринге, бодалдарынга даянып, чеченчидип бижээн. Чогаалда автор каттырынчыг, шоодуг, дузаашкын аяны-биле холуштур «дора-өлчүк кулугурунуң» хилинчектенишкетинге хамаарыштыр тыва кижиниң өршээл-кээргелдиг сеткилин база көргүскен.

Ынчалза-даа «Кузнецовтуң чугаалары», «Эмчи Вера», «Чогуваан үүлгедиг» бижиттинген үезинде чырыкче үнмээн. Ындыг болган чылдагаанын чогаалчы боду мынчаар тайылбырлап турар:

«...Ачазы дүжүмет кижичораан, ооң кады төрээн дунмазы лама кижичонтр» дирткеш боолаткан дээш, кажан Тыва ССРЭ-ге каттышканда мени нам кежигүнүнден үндүрүпкен. Ооң кырындан «Сүт-Хөл херээ»-биле холбашкан болуп, шөлүткен турган болгай мен. Ынчангаш бижип алган чүүлдеримни солун-сеткүүл черлеринче берген-даа болзумза, ынчан ону үндүрбес турган.» (ТГШИ-ниң Б. ф. Д № 1094, а. 13).

«Нина Салчак каникулда» деп чечен чугаа 1955 чылда «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагының тоску номеринге парлаттынган. Бо чогаал 1956—1970 ч.ч. Тываның школаларының өөредилге программасынга кирип турган. Ол чылдарының 11—12 харлыг 5-ки классчы уруглар, оолдары чогаалчы Ф. Ш. Сеглеңмей-биле бир-ле дугаарында ынчаар таныжар турган. Хоорай чурттуг бичии Нина каникулда колхозка

келгеш, кырган-авазының бажыңында эки өскерилгелерни өскерип, колхозтуң инек кажазыңга, ыракта хой фермазыңга чораан... Караңгы дүне Нина аза бергеш, душ бооп, черге ийистепкен хойнуң, ооң хураганның амы-тынын алыр. Ол чорук бичи уругнуң амыдыралында бир-ле дугаар кадыг шылгалда болган. Фермага зоотехниктиң ажылын көрүп, ооң биле сонургап танышкаш, Нина малчын болуксап турар. Ук чогаалга 1964 чылда үнген Тыва литератураның допчу төөгүзүндө чогаал шинчилекчилери мындыг үнелел берген: «Чечен чугаа эгезинден төнчүзүңгө чедир күш-ажылга ынакшылдың төрүттүнерин көргүзүп, аныак номчукчуларны күш-ажылчы, улусту хүндүлээр кылдыр кижизидип турар». Ынчангаш малчын уктуг тыва чоннуң мындыг кижизидикчи утка-шынары бедик, уругларның сонургалын чайгаар-ла хаара тудуп кээр ужурадарлыг, чогаалының школа программасындан хоорлу бергени хомуданчыл.

Дараазында, 1960 чылдарның төнчүзүңгө чедир, Ф. Ш. Сеглеңмей «Бузуттуг депшилге» (1954), «Кырганның сак-тышкыны» (1957), «Оруктар белдиринге» азы «Үшкү кыттан ужудуушкун» (1965), «Уран биле эзир оолдары» (1968) деп чечен чугааларын база «Ильичиниң Тыва дугайында бодалы» (1961) деп шүлүүн «Шын» солуннуң болгаш «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагының ээлчеглиг үндүрүлгелеринге парлаткылаан.

1980—1990 чылдарның аразында «Чечен чугаалар» (1980), «Аңчы угбалышкы» (1988) деп ийи номнуң автору болган.

А 1970—80 чч., барык-ла 10 чыл ажыг үениң иштинде, ооң чогаалдары чырыкче үнмээн, көзүлбээн. Ынчангаш Ф. Сеглеңмейниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы чогаал сайгарыкчыларының хайгааралындан үне берген. Ол чылдарда сөөлүндө барып тыва чогаалдың төөгүзүндө балалбас эгелекчи исти артырып каар «Тын дээш демиселдиң» тыптып, боттанып, быжып турганы база чадавас. Ажык-чарлыг үениң теви-биле 1987 чылда «Тын дээш демисел» деп чогаал чырыкче үнген.

Ук тоожуда тыва чоннуң төөгүлүг кижилериниң бирээзи Монгуш Буян-Бадыргы ноянның ук-ызыгуурунун дугайында мындыг одуруглар бар: «...Буян-Бадыргы дээрге Хемчиктин Аянгаты Монгуштарының эң-не яды дээн чылгычы Номчуланың оглу-дур... Кажан Номчуланың оглу бир хар чедип, эмигден үнүп турда, Хайдып (суму чаңгызы, ооң соонда кожуун чагырыкчызы — ноян болу бээр, — В. С.)... Буян-Бадыргыны азырап алган...»

Ынчаарга мында төрө херээн эмгелеп-башкаарынгга кижиниң ук-ызыгуурлуг, бай-шыдалдыг азы эң-не ядыы, түрөг-ги өг-бүлөгө төрүттүнгени-даа чугула эвес, а өгбелерниң мерген угаанын, чагыг-сүмезин медереп билип, ону удуртулга болдуруп чоруур чүгүрүк угаан-сарыылдыг кижичонну эп-тиг, чөптүг чагырып болур чүве-дир дээн бодал өзек болуп турар-дыр.

1920—1930 чылдарның мурнунда-даа үелерде тыва кижичертем-билиг дээш чүткүлдүг чораан, а ооң бадыткалы: тыва хуурактар, лама-башкылар Төвүттүң Лхаса хоорайынгга чедип, өөренип чорааннар.

«...Үш хуурак (Шойдаң, Чанзаң, Чымба)... Төвүтче келир чылын өөренип чоруур кылдыр дугурушканнар... Хуурактар Төвүт чоруурунга ылап кылдыр ыяк белеткенип алганнар... Шойдаң мурнунда Төвүт чораан ламалардан ынаар баар узун орукту катап-катап ылаптап айтырып алган... Тээли шыгында Чымбаның аалында хуурактарын үдээр дээш, хөй дөргүл-төрелдери, ха-дуңмалары, эш-өөрлери чыгып келген... Төрелдери үш аныяк хуурактарның соондува сүдүн, башкы хойтпааның дээжизин чажып туруп калган. Оолдарның ада-иелери карактарының чажын чодуп, хаайы ажып, боостаазы тырлып тура, эки-менди чорааш, каң-кадык чедип келзиннер деп йөрээлин салып чыдып калганнар... Тывалар чүзү боор ийик.... сураг-чарлыг сарыг шажынның төвү болур Лхаса хоорайга — адап-сурап чедер дээн черинге (чедип — В. С.) келгеннер....»

Тыва чечен чогаалда Ф. Сеглеңмейиниң бо тоожузуңга деңнежиптер хире ол төөгүлүг арыннарны, болуушкуннарны делгереңгейи-биле бижээн чогаал бо хүннерге чедир чок болуп турар.

Бир эвес төөгү-этнографтыг барымдаалыг чүүлдерге даянып тургаш, «Тын дээш демисел» деп тоожунуң делгем, ханы сайгарылгазын кылып, өөренип көөр чүве болза, тыва чогаал шинчилээр эртемге амгы үениң чаа көрүжү, чаа агым, чаа-чаа чалгытлар, үзел-бодалдар илереп үнүп кээп болбас деп бе? Өскээр углай чайыпкан хемни бодунуң эрги унунче эгидер дээш кызыткан хөделиишкиннер дег оралдажышкын бооп, чежемейниң берге-даа болза, чогумчалыг, чөптүг болгу дег эвес ирги бе?!

Тыва чоннуң үе-дүптен бээр, бурунгу ада-өгбелериниң салгалдан салгалче дамчыдып келген ыдыктыг чаңчылдарын, ужураалдарын, сагызыннарны каржызы-биле үрегдеп, буза шаап, шажын-чүдүлгениң езулалдарын кылып чораан салым-чаянның хамнарын, бижик-билиглиг лама башкыларын «чоннуң бажын төөрөдип, бастып, мөлчүп, дарлап чораан чүве-

лер» деп, оларны чоннуң дайзыннары идегеттер кылдыр тайылбырлап, тудуп хоругдап, шөлүп, узуткап турган үелериниң дугайында амгы аныак салгал солун-сеткүүлден, радио-телевидениеден номчуп, дыннап, көрүп турар апарган бис.

Үстүндө демдеглэнивис хувискаалчы үзел-бодалга чөрүшкөк, харын-даа удурланышкак хөөннү илередип турар чогаалды бижири ол үеде барык-ла болдунмас турган.

Ынчангаш Феликс Шаажаң-Хөөевич Сеглеңмейниң допчу намдарын болгаш чогаадыкчы ажил-ижин кысказы-биле түң-неп чугаалаарга мындыг: ол Тыва Арат Республиканың хамаатызы тургаш, даштыкы күрүне ССРЭ-ге көдээ ажил-агый-ның тускай эртемин доозуп келген тускай эртемниглериниң бирээзи; тыва чогаалга, эртемге онза чугула, харын-даа чоннуң сагыш-сеткилинге үнелиг төөгү материалдарының болгаш аас-чогаалының чыыкчызы, быжыг туруштуг чогаалчы. Ол тыва номчукчунуң сагыш-сеткилинге онзагай уян-хөөннүг делгем хостуг үнү-биле уттундурбайн артып каар.

Людмила Мижит

ГШН-ниң чогаал секторунуң эртем ажилдакчызы

«Амыдырал ужуун сыптаан ине бар бе?...»

(Николай Кууларның «Даңгына» деп номунга кыска шинчилел)

Тыва культура, уран чүүл, чечен чогаал талазы-биле со-нуургалдыг улус ады чонга билдингир шүлүкчү Николай Кууларның «Даңгына» деп номун номчааны чугаажок. Автор номчукчуларга бешки шүлүк чыындызын бараалгатканы ол. Ук чыынды авторнуң мурнундагы номнарындан онзагай ылгалып турар. Төрээн чер, ынакшыл, бойдус, сагыш-сеткил арын-нүүр дугайында лириктиг шүлүктер бижириин уламчылавышаан, Н. Куулар бодунуң шүлүк делегейин көзүлдүр делгемчиткен. Ниитизи-биле номну беш шүлүктер бөлүүнге чарып болур. Бирээде, тыва чер, чон, төөгү дугайында шүлүктер, ийиде, тураскаадыглыг шүлүктер, үште, лириктиг болгаш неперенгей ырлар апарган шүлүктер, дөртте, философтуг шүлүктер, беште, мораль-дидактиктиг шүлүктер.

Чыындының өскелеринден ылгалып турар көскү чеедиш-кини, мээң бодалым-биле, философтуг агымның көстүп кел-

генинде. Философчу утка-шынарлыг шүлүктөр авторнуң өртемчей көрүүшкүнүнүн бир янзы апарганын, сагыш-сеткил талазы-биле өскерлишкиннерин көргүзүп, ниитизи-биле ооң стилинде чаа чүүлдү немеп турар. Ооң мурнунда үнген номнарында философтуг бодалдар турбаан эвес, а бо номда авторнуң философчу угланышкыны көзүлдүр ханылай бергени илдең. Автор чүгле билдингир философтуг темалар-биле (Ак — Кара, Дүмбей — Чырык дээн хевирлиг) кызыгаарлаттынмайн турар, база ооң мурнунда Ак биле Караның демиселин тодаргай харыы-биле көргүзүп турган болза, бо номда — бодунга болгаш номчукчуга айтырыг салып турары — авторнуң бышкан философтуг базымнарын херечилеп турар. Оон өске, шүлүкчүнүн бодунуң сеткил-сагыжын, бодалдарын эчизинге чедир илередир аргаларының хостуг апарганын эскерип, демдеглекседим.

Кыска шинчилелге шүлүк бүрүзүнге доктаавайн, бо номда авторнуң бодалдарының, угаашкынының өзээ база шүлүктериниң, ылаңгыя философтуг шүлүктериниң, кол хөөнү бооп турар билишकिनерге даянып, шүлүкчүнүн биске чугаалаксаан сеткилин билип аарын оралдажып көрээлиңер. Салым, Орук, Сүзүглөл, Өлүм, Алыс Шын...

Салым... — бо кайнаар-даа чайлап болбас алыс шын бозы ону өскертип болур күш бар бе? Н. Кууларның шүлүктөрүнде бо темага хамаарыштыр бижиттинген бодалдар солун болгаш чаңгыс уткалыг эвес болуп турар. Бодалдарның чижектерин номчуп ора, автор-биле кады боданып көрээлиңер. Бир дугаарында, автор кижги амытанның «Хөөрүвүсче Кавайдан дорт базып ора» бо өртемчейге эртер оруун салым деп көргүскөн.

Херелденген чырык даңга четпейн чыда,
хензиг када чайнаш кынгаш, өжер-дир бис.
Эң-не берге, кээргенчиг ол салым-биле
эптешсе чүл: оон башка канчап чурттаар?!

Бо одуругларда автор кижги назынын — салымны баш бурунгаар бердинген үелиг, ооң-биле чөпшээрешпес арга чок дээрзин көргүскөн. Чежемейниң кыска-даа болза, бо чуртталгада оода-ла «хензиг када чайнаш кынгаш» чиде бээри — база ужур-уткалыг, кижги бүрүзү бо делегейге чүктээр үүлелиг-ле болгай.

Ээн ховаа хемдип каапкан,
угаан, чүрек маанайы дег
секти көргөш, ыым келир:
оспаксыргай амылыгның
салымы оон чайлавас бе?

Бо шүлүкте автор база ол-ла бодалды уламчылаан.

«Канчаар чурттап чоруур бис че?» деп шүлүктен одуруг-ларда автор тыва чоннуң салым-чолу дээш дүвүрелин көргүс-пүшаан, салымче өске бир көрүүшкүнүн илереткен:

Хүнүн бодаар, хүүрэн эжер
диген ышкаш,
күткүлгениң дуурайын
оптуг эрлик
өжегерэн дөгөп бээрге,
хайже дүлнүп,
өлүмдүө
дорт базып орбаан бис бе?
Салым-дыр деп
бодуну хей
агартпайн чор...

Салым деп билиишкини, ийи дугаарында, автор чогаа-дыкчы кижиге Бургандан бердинген чаяан деп көргүскөн. В. Брюсовтуң «Лирик шүлүкчүнүң эң кол шинчилээр чүүлү — боду болур» дээни ышкаш, Н. Куулар бодунуң салым-чая-нынга хамаарылгазын шүлүктеринде илереткен.

ыдык Сөске кезээде бараалгаан
ынай бараскан, хензиг быйыргын —
мээң үүлөм: көстүш кынгаш, чидери
белен-даа бол, бергеzi кончуг.
Бодумнуң салымымга чагырткаш,
бодумнуң ажыымны ажып, ыглааш,
Сөстүң ылаптыг күчүлүүн билгеш,
чөпшүл чидип, ыт чок мөгеери;
Сөстү чогааттым деп бардамнааш-даа,
чөгөнчиимни миннип, чаажыгары —
хензиг сырының мөңгө херел чырыын көргөш,
кээргенчиг чивеңнеп өжери-биле демей.
(«Сөс»).

Салымымның чалгыннары чаттылбады,
Чаяанымның пөрүк арны чазылбады.
Тыныжым дег чайгаар төктүр одуруглар
тыным долуун төлөп четпес — өрелиг мен.

«Чаяан дээрге даалга-дыр» (Е. Баратынский) деп сөстөрүн бадыткап, чогаадыкчы кижиниң салым-чаяаны күүсетпейн барып болбас, херек кырында белен эвес үүлө дээрзин Н. Куу-лар окур-хевирлер-биле көргүскөн:

Уран сөске кыйгыртыпкан чиктиг киж
улуг дашты моюнга аскаш, терең сугже
шураан ояар дескештирбес агым удур
суларавайн, дыштанмайн карбаттынар.

Азы «Салым» деп шүлүктен одуруглар:

Коргунчуг хос мөөреп турда,
ынаар ам-даа,
бодум чиде бергижемче,
арткан бар-ла аарышкым.
човалаңым, ынаныжым,
могаашкыным, хостуг турам...
дөгerezин киир октап,
ооң-биле холужа бээр —
салым ындыг болган хире,
салымым аан.

Н. Куулар чогаадыкчы чаяанның нарын берге, тайылбырлат-
тынмас болурун дараазында уран аргаларында илереткен:

аккыр саазын, шокар үжүк дембээредил
амы-тыным, салым-чолум аңдара каар.

* * *

сирилээн хол мээмниң чиңге удазынын
чидиг бижек бизиндиге шөйүп чыдар.

* * *

Кандыг холдуң аайы-биле үжүк сыраан,
каая чедер, кажан үстүр ужук боор мен?

Сүзүглел, Орук. Кандыг-даа боданып чоруур кижиниң
чуртталгазында чүдүлгеге хамаарыштыр айтырыглар тургус-
тунуп кээр үе турар. Бурган бар бе азы чок бе? Бурган чок
болза, бо амыдыралдың, өртемчейниң ужур-утказы чүл? А
Бурган бар болза, киж амытанны кандыг сорулгалыг чаяа-
ганыл, канчаар чурттаарыл дээш оон-даа өске. Бо айтырыг-
лар талазы-биле авторнуң туружу шүлүктеринде илереттинген,
мээң бодалым-биле, автор муңчулуг оруунда турар деп болур.
Ынчалза-даа, Ф. Тютчевтиң «Сөглеттинген бодал — меге-дир»
дээн сөстери ышкаш, чогаадыкчы кижиниң сеткили чогаал-
дарындан албан шын көстүп кээри база чигзинчиг-ле болгай.
Ынчалза-даа шүлүкчүнүң муңчулуун, бодал-сагыжының
орун шүлүктери, бичии-даа болза, номчукчуга ажыдып берип
болур.

«Орук» деп шүлүүнде «Амыдырал тывызын тып алы-
рының ужуу кайдал?» деп айтырыг-биле автор бодунуң аңаа
хамаарыштыр алыс шын орук дилээшкиннерин көргүскен:

Магалыңны, чүдүлгелиг, сүзүктүг эр!
Манап чоруур идегелиң бүдөр болзун.
Тынгарыкчың, Часкарыкчың мөргүлүңнү
дыңнап кааштың, авыралын өргүп чорзун.

Чүдүлгелиг кижини Тынгарыкчы, Часкарыкчылыг, авыралды Бургандан ап болур кижиге деп санап, аңаа бодун деңнөп, чүдүлгө талазы-биле тодарадышкынын, бодунуң оруун чараш овор-хевир дузазы-биле көргүскөн:

А мен бодум? Кадыр, тайгак одуругга
аъды чуулган, даянгыш чок чорумал дег,
дөвүн кызаа кашпал дүүндөн карак дестирип,
«Төлүм!» дивес, маажым дээрже кайгап тур мен.

«Бойдус болгаш Бурган-биле харылсаа чок.
Ботка болчур сүзүү бойлаан — дөмей-дир бис» деп түңнөлгө
кээп, айтырыгларны улай-улай салыр:

Чежеге дээр шак бо халыын кандадырыл,
сеткилдерни казыргалай бөөлдедирил?

* * *

Алыс орук, езулуг арт мынаар бе кай,
азы көңгүс соора барган эвес мен бе?

* * *

Каңмыыл ышкаш, хаттың аайын эдербес дээш,
гайнаар баарыл, харызын кым айылдаарыл?

Оруктар... Кайызын шилип аары, кижиге бүрүзүнүң хууда
херээ. Шүлүкчүнүң чуруп көргүскөн оруктарын номчуулуңар:

Орук-ла хөй. Углап-шиглээр үдекчи чок.
Мени сөөрткен күзел-сагыш согур, дүмбей.
Каптагайын чидирипкен, аза берген
эдеринчи чырымал дег ужул чор мен.

* * *

Авыралдыг дээрниң оруу база бар деп,
өршээги дег кээргээн үн чассыткаш баар.

* * *

Амыдырал — ужуралдар дизиг-куржаа.
Ава, ача баштажырга, тывылган төл
авыралдыг Бурган кый дээн болчагдыва
айлыг-хүннүг оруун улап аъттаныптар.

«Шүлүк бүрүзү — хостуг азы хостуг эвес Бурган-биле чугаа-
лажыг» (Франк Сампери), «Бурган азы эрлик бар-чогу
көңгүс хамаанчок, езулуг шүлүк бүрүзүнүн чажыт чүткүлү —
оларнын дугайында айтылары» (Чарльз Симик). Бо шү-
лүкчүлөрниң бодалынга Н. Кууларнын чамдык шүлүктөри
бадыткал болуп турар дээрзин көрдүвүс.

Сарыг шажыннын өөредии-биле кижии амытанның оча-
лаңда, мөңгө эргилинде оруун база автор шүлүктөринде көр-
гүскөн.

Үе-биле деңге көжөр бодалымны
«Үвүреңнээн каңмыылыл» деп шооткан хат
хараганга ызырындыр тырыза-даа,
каткан-хуураан, эргилигден уштунмас мен.

* * *

Тайлы берген күзелдерниң соон сүрүп,
талыгырже, очалаңнын эргилинче,
чараш-каасты, чажытты-даа чедир билбейн,
сарыналдан эстип-хайлып чоруур-дур мен.

Бо амыдыралда кижии амытан «Чуртталга дээрге хилинчек-
тир» дээн Будданың дөрт алыс шынының бирээзин езугаар,
хилинчекти база четтирип чоруур.

Чүгле, чүгле, элекке-ле дүжүп бербейн,
хилинчээмни улаштыр көөр соруктуг мен.

* * *

Амыдырал — човалаңнын эргилии деп,
ачы-чолдуг Будда Бурган номнаан дижир.
Хензигийне быйыргын дег кижии төлү,
кежик биле чыргал кордаан кенениңни.

Шүлүкчүнүн оюп эртпээни база бир философтуг айты-
рыгны көрээлиңер. Чуртталганың төнчүзү, өлүм... — кезээ
шагда кижилерге тывызык. Чеже кижии ооң дугайында бода-
нып, чечен чогаалда, уран чүүлде, философияда көргүспөөн
дээр. Н. Куулар база төнчү, өлүм дугайында айтырыгларың,
бодалдарын шүлүктөринде илереткен.

Манаан сен бе азы чок бе — төнчү дөмөй келген болур.
Черниң шимчээр халап хүнүн бүдүү билир кижии бар бе?

* * *

Аалчы бооп келген чоруум төндүргештиң,
езулуг өөм бараанын көөр чадавас мен.

* * *

Күзелдерим тыртылчагы коргунчуг-дур.
Хөңнүм шак бо соок кыжын доңар дээн бе?

* * *

Эң-не улуг чажыт кый дээн
эртер оруум төнүп орар.

* * *

Эң-не ыдык, эң-не чаагай ужуралче
Эчис күзел күжү-биле чүткээн киж
агарарган даңны уткуй чорза-чорза,
амыдырал ийиги эжиин ажып алыр.

«Өлүр» деп сөстү дорт чугаалавайн, шүлүкчү каш янзы
овур-хевирлерни ажыглаан.

А өлүм соонда... Киж
бүрүзү база-ла өскелерден аңгы,
хууда оруктуг болур. Шүлүкчүнүң ол айтырыг талазы-биле
бодалдарын көрүңер:

Амыдырал, шииткел өршээл
азы куруг, тынар тын чок коргунчуг хос.

* * *

чарлыышкыннар дээдизи бе,
шаажылал бе, келдерел бе?

* * *

Элеп төнмес, хайлып читпес Хейниң хеми
эрткен, келир үелерде деңге аккан.
Бөгүн ынаар холужа бээр дамды-дыр мен,
Мөңгө-биле арын көржүр болчаглыг мен.

* * *

Кайгамчыктыг чырык долган болчаг шөлү
кайыын тура чыгып келген көвей чонну
өскелевейн бөлүп кээрге, Башкызындан
өршээл сөзүн дыңнаан күжүр чыргалдыг-ла!

«Оожургалдың дээдизи», «Сөөлгү көш», «адак сөөлгү хонаш»
дээн хевирлиг эпитеттерни ажыглап бижээнин база демдег-
лөөл.

Шилип алганывыс кол символ-сөстөривис: Орук, Са-
лым, Сүзүглел, Өлүм — шупту каттыжып келди. Салым дээр-
ге база орук болгай. Бурганче чүткүл азы Бургандан ойт-
лаашкын — база-ла оруктар. Оруктарның төнчүзү — өлүм
азы оруктарның уламчызы... Ынчап кээрге, Н. Кууларның
шүлүктери — Алыс Шынның оруун дилээн киж
амытанның
мүңчүлүүн, сарынналын көргүскөн чогаалдар-дыр. А алыс
шынны эчизинге чедир тайылбырлап, каш сөс-биле илередип-
тер киж
бар бе?

Амыдырал тыныжы боор күчүлүг хей —
алыс шынның тывызын тып шыдавадым.
Ажы-төлге, келир өйгө өңчү кылдыр
айтырыглар овааларын чыып кагдым.

Философтуг шүлүктеринде Н. Кууларның өртемчейже көрүүшкүнүнүң база бир үндезини — бүгү чүвениң удурланышкак болгаш тудуш харылзаалыг ийи талалы (дуализм) болуп турар. Ол канчап-даа болбас, маргыш чок байдал дээр-зи билдингир — Ак биле Кара, Эки биле Баък кады чоруур.

Өртемчейде хамык чүве ийи уштуг,
өжегерээн ынчанган дег кара хөктүг.
Бузут биле Буян ийи доңнажыпкан,
будулгаазын бүгүдени бүргевиткен.

* * *

Чуртталганың аяс агы,
чуттуг кара бораңнары каттыжыпкаш,
Дүмбей биле чырык болуп,
дүжүвүстү кайы хире солуп келди.

* * *

Өйлүг назын, мөңгө үе аразынга
өкпелевейн, хүннээргевейн чурттаза чүл?

* * *

Эрте шагдан олар ийи деңге үнген:
эки херек — чемгир чимис бээр дос дег,
бак херек — хоран оъттуг кожазы дег.
Барза-барза, олар ийи кагжып чадап,
өртемчейниң мөңгөжирээн сесерлиинде
өзүмнери ногаарарып өспүшааннар.

* * *

Бурган биле эрлик ийи ажаап-тежээн,
будуктары чамбы-дипти шыва алган.

Н. Кууларның шүлүктеринде илереткени дег, шак ындыг Ак биле Кара холушкан үе делегейинде (аңаа удурланышкак — «Мөңгө делегейи» (Вл. Соловьев) кижги амытан айтырыгларын салып чурттап чоруур:

Ыдым чидип, чигзиниимден чигзинер мен.
Ынчалза чүл: хостуг шилиир эргем бар бе?

Николай Кууларның бо номунда кирген философтуг шүлүктери авторнуң чүгле лирик эвес, а «бодалчы азы угаакчы шүлүкчү» (Вл. Брюсовтуу-биле) апарганын илередип турар. Сорук кирииишкин-биле бижээн шүлүктер шүлүкчүнүң сагыш-сеткилин номчукчуга ажыдар дээрзи билдингир. Шүлүкчү янзы-бүрү омур-хевирлер, лириктиг хөөн, интонациялар дузазы-биле номчукчунуң ишти-хөңнүңге бир-ле чурукту азы болуушкунну чуруп көргүзер. А бодалчы шүлүкчүнүң чогаал-

дары ооң өртемчейни, алыс шынны канчаар билип турарын илередир. Шүлүкчүнүң үзел-бодалдары ооң угланышкынына-рының оруун тода көргүзүп болур. Шүлүктөрнү бижиирде автор одурут, овор-хевир бүрүзүн ыяк бодап алганы илдең дээрзин Н. Кууларның шүлүктөринден көрдүвүс.

Ам шүлүкчүнүң поэтиказының дугайында каш сөс. Жанр талазы-биле номнун чедишкени, база бир байлаа — хостуг шүлүктөрнүң (верлибр) көстүп келгени. Езулуг шүлүк анаа-ла чыскаап каан одуруглар эвес болгай — иштинде албан поэзия (поэтиктиг бодал) турар ужурлуг. Чаңчылчаан хевирниң шүлүктери, иштинде поэзия чок-даа болза, силлабиктиг тургузуунуң, ритмиктиг аянының дузазы-биле шүлүк кылдыр көстүп болур. А хостуг шүлүктү ынчаар тургузуп кым-даа шыдапас. Поэзия чокта, верлибр анаа чугааже шилчий бээр. Верлибр тускай иштики ритмикалыг, онзагай тыныштыг, иштики быжыг өзектиг, нервтиг болур. Н. Кууларның «Үениң хораны», «Салым» деп верлибрлери овор-хевирлиг тургузуу, иштики ритмиказы-биле онзагай болуп турар. Чүгле верлибрлер бижиириниң талазы-биле эвес, а ниитизи-биле Н. Кууларның философчу шүлүктөринде Э. Мижиттин угланышкынының салдары улуг болган дээрзин эскерип, демдеглеze артык эвес.

Өске шүлүк хевирлеринден Н. Кууларның мергежээн хевирлери — бештээн, дөрттээн, үштээн одуругларны бо номда база хөйнү киирген. Ханы уткалыг болгаш амыдырал философиязын көргүскен дөрттээн шүлүктү номчунар:

Амыдырал ужуун сыптаан ине бар бе?

Азы бистиң сырып чоруур угулзавыс

анаа-ла бир хоозун сагыш оюну бе?

Аайын тыппайн, сөстөр кожуун ышкынар мен.

А «Менди. Күзел. Орук» деп шүлүк — улуг ожук дажының чижээ. Ол жанрның дүрүмүн, тургузуун, эстетиказын сагывышаан, автор байлак овор-хевирлер дузазы-биле улуг ожук дажын бедик деңнелге бижээн.

Н. Кууларның уран аргалар ажыглап бодалын илередир база овор-хевирлер тургузар талазы-биле нарынчий бергенин демдеглевес аргажок. Метафоралар, деңнелгелер, эпитеттер кончуг арбын, шүлүкчүнүң поэтиктиг дылы база онзагай байлак болуп турар.

Деңнелгелерниң чижектери:

Эгиттинмес чидириглиг Азий төвү,
элбер өгдө кырган ышкаш туруп калдың.

* * *

Чииртим чылан орааштынып, соястаан дег,
Чигзиниглер мага-ботту куржавыткан.

* * *

Байырлыг дээн шывык сөзүң адыр дылдыг чылан ышкаш
сөлөңнедир сигендиве союп киргеш, чиде берди.

Диригжидилгелер чижектери:

Өртемчейниң шырайында
Өңнер солчуп, үе чылды.
Күскү сыпка сылдырткайнып артсымза-даа,
күзелдерим сүүзүн чулуу доңган болду.

* * *

Алдар-аттың хоозун көвүү суйбал эртер,
адааргалдың чудуктары моңнапкаш баар.

* * *

Чашкы, чалыы, уян, чоргаар күзелдерим
чанып келбес, олчаан барган куштар болду.
Чадаарда-ла бирээзиниң сыйылган чүүн
Черде бүдүп, чаяаттыңан бир-ле чүүлден
чедип барып танып аар дээн оралдажым
сеткилимниң улуу боорга, хомуданчыын.

* * *

Адырылбас ческинигниң кызыл дады
арыг ханның дамырларын оя чиптер.

* * *

Шаа барып могаан бажым сыртыгы-ла боор,
шак ол шыктың дөңгелчиги таан чымчак.
Көстүп көрбээн чечек болуп үнеримге,
көшкүн аалдар уруглары өөрээй аан.

Н. Кууларның «Даңгына» деп ному тыва шүлүк чыын-
дыларының дээрелериниң санынга кирери чигзиниг чок.

Борис Казырыкнай

«Бо-ла-дыр, менгилиг дагларың...»

(Саая Сарыг-оол биле Иван Салчак)

1978—1983 чылдарда Кызылдың башкы институтунга
өөренип турган мен. Студент кижиге черле аажок сонургак
болур чүве: тыва чурукчуларның ажылдарының делгелгеле-

ри, театрға чаа шиилер, солун кинолар, концерттер дээш-ле халып тургаш, үе-даа эрткенин билбес боор. Мээң өөрүм баа-ындыг: келир үениң башкылары найысылалга өөренип турган үезинде чаа солун чүүлдерни эртирбезин кызарлар. Култура амыдыралында солун болуушкуннар-ла хей. Чечен чогаал болгаш уран чүүлдүң сорунзалыг күчүзү биске эстетиктиг таалалды хайырлап, амыдыралдың бүгү талаларын шыны-биле чырыдып, студент найыралывысты быжыктыра-рынга улуг салдар болуп турган.

Ынчан мээң бир доктаамал баар черлеримниң бирээзи — чаа ажыттынган чурукчулар бажыңында делгелге залы чүве. Тываның чурукчуларының чамдык ажылдарын шору билир, делгелгеде чуруктарны сонуургаар апарган мен. Чурулга уран чүүлүнүң келир үеде сайзыралының дугайында ханы бодаар, ылаңгыя чаңгыс чер чурттуум Саая Сарыг-оолдун ажылдары мени черле аажок сонуургадаыр турган. Ону таныыр, билир болгаш, бо-ла чугаалажы бээр бис. Чер-чуртувус дугайын, төрөл-дөргүлдери вистиң амыдырал-чуртталгазын хөөрежи-турдувус. Бодунуң чураан чуруктарындан өөрүшкү алыр, сеткил ханарын үргүлчү чугаалаар кижиге. «Мээң ажылымга чамдык улустуң чарашсынмазы-даа чүүлдер магаданчыг чараш, солун кылдыр көстүр кылдыр чуруктарымга көргүзөр бодап чоруур мен. Кижилер аш-чем чокта аштай бээри дег, чараш чүүлге, чурукчунуң уран холдарының чаяп кааны ажылдарына кижилерниң негелделери база ындыг болур ужурлуг. Сен келир үениң башкызы болгай сен, дунмам, чогаал-биле уран-чурулга холбаалыг дээрзин билир сен. Уругларны чурукчуларның ажылдары-биле таныштырар, өөредилге программасынче чурукчуларның, амыдыралын, допчу-намдарын өөредир талазы-биле шактарны киирер болза эки диин. Маңаа, Кызылга чурук галереязын ажыдар болза эки. Аңаа Тываның бүгү чурукчуларының, даш чонукчуларының, ус-ше-верлерниң ажылдарын кадагалаар, чонга делгеп сонуургадаыр болгай...»

Кижиге амытан черле төрүмелинден чараш чүвеге ынак болур. Чуртталгага чараш чаагай чүүлдерни кылып чоруур. Кандыг-даа кижиге амыдыралдың чараш херелдеринден бедик-терже көдүрлүп чоруур.

Иркутскиниң чурулга училищезиниң доозукчузу Сарыг-оол Шожут-оолович ажылдарын дыка хынамчалыг арыг-силиг кылып кижиге. Ылаңгыя ооң төрөөн, ынак Мөңгүн-Тайга-зының дагларын чураан ажылдары кайгамчык чараш. Ындыг өйзө чогаалдарны чүгле чурукчу салым-чаянныг, ажылгыр болгаш арыг сеткил-чүректиг кижиге кылып шыдаар.

Ол Мөңгүн-Тайгазынга кедергей ынак, хостуг үезинде үргүлчү ынаар баар. Ооң мөңгө меңгилериниң арыг чырыы ооң чогаадыкчы ажылынга онза күштү берип чораан.

Мээң ынак чурукчу чаңгыс чер-чурттуумнуң хүндүлээр чурукчузу Н. К. Рерих дээрзин ынчан билген мен. Чурукчу акымның салдары-биле ол улуг чурукчунуң чамдык ажылдарын сонуургап номчаан-даа мен. Саая Шожут-оолович ол чурукчуну «кижи-бурган-дыр» деп хүндүлээр кижиге чораан. «Николай Рерихтиң Төп Азияже экспедициязы» деп төөгүлүг чуруун ынчан чаа дооскан турган.

Н. К. Рерих уран чүүлдү мынчаар үнелеп чораан: «Уран чүүлдүң дылы кайгамчык байлак, шынның болгаш кижиге төрөлгөтөнниң төөгүзүңгө аажок үнелиг, улустарны чоокшунуладырынга эң-не бүзүрелдиг күш. Ооң янзы-бүрү хевирлерни кижилерни тайбың найыралдыг чурттаарынга өөредип турар. Аңгы-аңгы чурттарның улузу аразында культураның, уран чогаадылганың үнелиг эртинелерин солчуп ап турары — чамдыкта оларның сөс-биле кылдылган кандыг-даа дуржулгаларындан артык салдарлыг болгулаар. Уран чүүлдүң үезини кезээде чаагай дүжүттү бээр».... «Тиилелгени чүгле чараш чүүлге сонуургалдыглар чедип алыр... чараш чүүлдүң демдээ кижилерге бүгү-ле ыдыктыг эжиктерни ажыдар. Уран чүүл дээрге келир үениң тугу, ооң херел-чырыы, хөй-хөй чүректерге ынакшылдыг одун кыпсыр болгаш кижилерниң угаан-медерелин арыглаар».

Ёзулуг чараш чүвеге, ынакшылга чонну чаңчыктырар кайгамчык мерген сөстөр! Чурукчу С. Ш. Саая Рерихтен хөй-нү өөренип ап чораан.

Тываның ат-сураглыг чурукчуларының бирээзи ол чурукчу акым-биле найырал мени база бир солун чурукчу-биле таварыштырган чүве.

Бир-ле хүн делгелге залынга кээримге, ынак чурукчумнуң Мөңгүн-Тайганың дагларын чураан ажылдарын делгеп каан болду. Оларны магадап, төрөөн черимде чеде берген дег сактыышкыннарга алзыпкан тура, чанымда бир-ле кижиниң менче чиге кайгап турарын эскерип кагдым. Дыдыраш баштыг, чазык шырайлыг, ачам хире назылыг кижиге холун сунушаан:

— Мен чурукчу Иван Чамзоевич Салчак деп кижиге мен. Бо бажыңның «ээзи» болур. Сарыг-оолдун чуруктарын сонуургап тур сен бе? Көрүкчүлөр ооң ажылдарын дыка сонуургап турлар. Сөөлгү үеде эскерип турарымга, Саая-биле бо-ла чуугаалажып турар, бистиң бажыңывыстың доктаамал аалчызы-дыр сен. Кайда, чүнү кылып турар, кайы кожуун чурттуг сен, оглум. Таныжып көөр бис бе? — дидир.

Бодумнун адым адааш, башкы институтунда өөренип турарымны, Мөңгүн-Тайгадан келгенимни чугааладым.

— Ындыг-дыр, эр-хей. Чаңгыс чер чурттуунун ажылдарын сонуургавайн канчаар. Мөңгүн-Тайганы сакты бердиң ыйнаан. Бо-дур-ла, меңгилиг дагларың баарыңда көстүп тур ышкакжыл. Силерниң чараш дагларыңарның онзагай каазын мынчаар чуруур кижиги Тывада ховар. Аныяамда, Москваның чурулга институтун доозуп тура, Мөңгүн-Тайгага чораан кижиги мен. Орус эштерим оолдар Г. Шуршин биле А. Королевский Тывага бир-ле дугаар кээп чораан улус. «Мындыг кайгамчык чараш оран көрбээн бис» дишкен эрлер. Бодум база Мөңгүн-Тайганың онзагай бойдузун магададым. Мөкүлчек ак бажында хүнге чайнаан меңгилерлиг, чоргаар бедик көстүп чыдар ол улуг таңдыны көргөш, төрөөн черге ынакшыл күштөлип, чараш бодалдар төрүттүнер чораан. Сураглыг шүлүкчүвүс С. Бүрбү аңаа эң баштай баргаш, тыва поэзияда ховар дээн чечен сөстөр-биле ыдык таңдыны алгаан болгай. Мен база карандажым сегирип алгаш, Мөңгүн-Тайганың сүр-күчүлүг овурунун эскизтерин кылдым. Карандаш-биле чур-раан ажылдарымны курс ажылдарыңга база киирген мен. Аңаа кады чораан эштерим-биле эвээш үеде, шынап-ла, хөй ажылдарны кылып четтиккен бис: мөңгүн-тайгажыларның ажыл-агыйы, амыдыралы-биле чоок таныжып, хойжу, сарлык-чы бригадалар төптөринге барып, херек каасталга-дерилгелерни, лозуң-плакаттарны кылып, мурнакчыларны чуругулады-выс-даа. Оларның аттарын оон бээр эрткен үе элээн үр-даа болза, сактыр-дыр мен: кончуг солун эр Иргит Шиңлей, библиотекарь Саая Самбуу, ус-шевер дарган Салчак Хойлаарак... Оларны таныыр сен бе?

— Ынчанмайн канчаар. Иргит Шиңлей мээң акым болур. Мал ажылында хевээр. А Саая Самбуу дээрге чаяанныг артист, хам, аас чогаалының «дириг шыгжамыры», культураның хоочуну. С. Токаның «Бөрүлерни аңнаары» деп чогаалында Улуур-Херел деп бөрү аңнаар Хойлааракты бисте бил-бес кижиги чок...

— Көрбөс сен бе, сээң төрөлдериңни чуруп, оларның-биле хөөрежип турган-дыр мен. Бис ийи эки хандыр хөөрежип болзувусса, төрөл чыгыы бис.

Ынчаардагы Тываның Чурукчулар Эвилелиниң даргазы Иван Чамзоевич Салчак-биле мээң баштайгы таныжылгам ынчаар болган. Салым-чаяанныг чурукчу-биле сагыш хандыр хөөрежип, ооң солун чугааларындан тыва чурулга уран чүүлүнүң дугайында хөйүнү билип алыр аргалыг болган мен.

— Мээң кылган портреттеримниң бирээзи — мээң өөм ишти Анчымаа Салчаковна-дыр бо, — деп, угаанныг карак-

тарлыг, арын-шырайы шевергин херээжен кижиниң чуруун меңээ көргүспүшаан, — ооң-биле бажыңымга баргаш, таныжып алылы — деп чалады-даа.

Чурукчунуң өөнүң ишти Анчымаа Салчаковна — библиотека ажылдакчызы, Бай-Тайга чурттуг, өөм иштиниң даай-авазы кижиге болган. Шынап-ла, төрөл болган бис! Оон эгелаш-ле бо хүннерге чедир ол өг-бүлө-биле харылзаам найыралчы, чоок, үргүлчү үнчүп-киржип чоруур бис.

Бир-ле катап мени Иван Салчак Чурукчулар эвилелиниң даргазының өрээлинче кирип келгеш, сандайже чалааш, чугаалады:

— Москвага, институтумга чеде бээримге, Мөңгүн-Тайганы сомалап чураан чуруктарымны башкыларым аажок сонуургааш, чамдызын «Юность» сеткүүлге бээрин сүмелдилер. Аңаа база чамдык ажылдар кирген. Ынчан Москвага болуп турган Тываның уран чүүлүнүң көрүлдезинге Тываның чурукчуларының делгелгезинге кириштирдим. Көрүкчүлөр мээң ол ажылдарымга бедик үнелелди бергенинге дыка өөрөөн мен.

— Кижиниң бажыңыга бо делгелгеде дег ажылдар — силерниң азы Сарыг-оол Шожут-ооловичиниң бир-ле ажылы турган болза. Школавыска оода-ла бир солун ажылдан азып алган болза деп бодаар-дыр мен.

— Школаларга Тываның чурукчуларының турары чугула харын. Мен Прибалтика республикаларына чоруп тургаш, аныяк өскенни чурулга уран чүүлү-биле канчаар кижизидип турарын сонуургаан мен. Латвияның көдээ суурларында безин чурукчуларының делгелгелери бар, оларның ажылдары-биле уруглар таныш, ортумак школада оларны өөредип турар, чурукчуларның чуруктарын аскылап каан турар боор чораан. Чурулгага сонуургалдыг кижиниң бажыңыга ыяап-ла бир-ле билдинтир чурукчунуң белекке бергени үнелиг ажыл турар дээр болза шын эвес. Ооң орнунга репродукциялар, открыткалар, чурукчулар дугайында номнар, альбомнар-даа туруп болгай-ла. Институтту доозуп тура, диплом ажылы кылдыр «Төрөөн Тывам» деп ниити аттыг ажылдарны кылдым. Оларның аразында сээң меңге меңгилерлиг Мөңгүн-Тайганың даглары, талыгырда көгерерип көстүп чыдар Таңды сыннары, Эрзин, Тестиң элезинниг ховуларының чурумалдары, уран чүүлдүң ажылдакчыларының, Тываның көскү интеллигенциязының төлээлериниң портреттери кирген.

Ооң кылгылаан портреттериниң элээн хөйүн делгелгелерден көрүп танышкылаан мен. Оларның аразында композиторлар А. Чыргал-оол, артист М. Мунзук, оларның биче сеткилдин, бөдүүн аажы-чаңнарын, чогаадыкчы салым-чаяанын

көргүзүксээн мен. Ол чедимчелиг ажылдар болган. Портреттерин тургускан кижилерниң дугайында чурукчуга уттундурбас сактыышкыннар артар болур чүве. Ол та чеже ындыг солун улустар чураан. Ону тыва чурулга уран чүүлүндө шыырак портретисттерге хамаарыштырып болур. И. Салчак — портретист болурундан аңгыда графиканың база мастери.

— Силерниң чамдык ажылдарыңарны «Советская графика» деп альбомга делегейде билдингир мастерлерниң аразынга, стол календарьларынга көөр чордум.

— Графиканы мен «Молодежь Тувы» солунга ажылдап тура, аныяамда-ла сонуургап эгелээн мен. ГРАФИКАНЫ туш-биле-даа, карандаш-биле-даа, өңнүг-даа кылдыр кылыр. «Шүлүкчүлөр ТЫВАНЫ алдаржыдып турлар» деп орус дылга үнген бичии, карманга өй номчугашка мээң өңнүг линогравюраларым кирген чүве. Номнуң ортузунда өңнүг «Эзирниң самы» деп ажылда тыва начыннарны көргүстүм. «Ава» деп чурукта ие-чер-биле ие-кижиниң чарылбас овурун, иениң төлүнгө кызыгаар чок ынакшылын көргүзүксээн мен. Ында көстүп турар ногаан шык, ак-көк дээр өөрүшкү, ынакшыл, аас-кежик овуру, символ демдээ-дир.

Иван Чамзоевич — ном графиказы-биле холбашкан эвээш эвес ажылдарны кылган кижии. Чүс-чүс чылдар бурунгаар Ортаакы Азия, Төп Азия, Мурнуу Сибирьниң девискээринге көшкүн түрктөрниң күрүнө каттыжыышкыны турганын төөгү бижимелдери херечилеп турар. Көшкүн түрктөрниң, ооң иштинде тываларның өгбелериниң, бедик культуразын херечилеп турар «Күлтегин» деп номнуң каасталгазы ооң сөөлгү кылган ажылдарынга хамааржыр. Номчукчулар Иван Салчактың каастааны «Оптуг койгун», «Доңгада кадык», «Алдын куш-каш», А. С. Пушкинниң «Балыкчы болгаш балык дугайында тоолун», М. Кенин-Лопсаңның «Танаа-Херел» деп номнарын эки билир.

Тываның ат-сураглыг чурукчулары Саая Сарыг-оол, Иван Салчак олар ийиниң кылган ажылдарын Тываның чонундан аңгыда, Россияның хөй-хөй булуңнарында эки билир.

Эки кылган ажыл — элеп-төнмес эртине — дээр болгай, шынап-ла, оларның ажылдары Тываның культуразынга, Төөгүзүңгө ёзулуг уттундурбас эртинелер болуп артар.

1994 ч., июнь.

М. А. Хадаханэ — чогаал ажылдакчызы, эртемден

Зоя Самдан

Байкалдың эринден келген башкы

Дөртөн ажыг чылдар дургузунда бистиң аравыста кайгамчык салым-чаянныг, онза салым-чолдуг кижиге — Мария Андреевна Хадаханэ чурттап, ажылдап чоруур. Бодунуң салым-чолун тыва чоннуң угаан-бодал, сагыш-сеткил амыдыралы-биле, ооң чогаалы, культуразы, эртеми-биле быжыг доңнап алган, аныяк өскөнниң элээн каш салгалын угаап бодап билир, чараш-кааска сундулуг улус кылдыр кижизидип өстүрген ёзулуг интеллигент кижиге деп ону үнелээр бис.

«Сарыылдыг, буянныг, мөңгө чүүлдү тарыыр» — бо мерген домак ооң амыдыралчы эчис сорулгазын, туружун ыяк чиге тодарадып турар. Шынап-ла, Байкалдың эринден хып дээн аныяк, кара чаштыг кыс бооп Тываже чедип келген Мария Андреевна буурул баштыг улуг Башкы апарган амгы хүннеринге чедир тыва культураның хөрзүнүнге сарыылдыг, буянныг, мөңгө чүүлдү тарыырын уламчылап чоруур. Ооң ады бөгүн чүглө эртем, культурулуг интеллигенцияга эвес, а Тываның бүгү чурттакчыларынга билдингир дизе чазыг чок боор. Чүгө дээрге М. А. Хадаханэниң чогаадыкчы болгаш башкылаал ажылы аажок хөй талалыг, ол бистиң республиканың хөй санныг улузу-биле сырый харылзаалыг болуп ажылдап келген.

М. А. Хадаханэ — аас чогаалының, тыва чогаалдың шинчилекчизи, критик, очулдурукчу, башкы, Россияның Чогаалчылар болгаш Журналистер эвилелдериниң кежигүнү, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы. Ол ийи монографияның, 70 хире эртем ажылдарының, 400 хире ссунда парлаан чүүлдерниң автору. Кызылдың күрүнениң педагогика институтунга 30 ажыг чылда тыва, орус, даштыкы чогаалдарны башкылап келген үезинде республиканың амгы кедээ болгаш хоорай интеллигенциязының хөй төлээлекчилери ооң буянын четтирип эрткеннер. Ол тыва чогаалдың суртаалчызы, нептередикчизи, библиотека ажылдакчыларының, номчукчуларның идегелдиг өңнүү, Башкы деп бедик атка ылап-ла төлөптиг кижиге.

М. А. Хадаханэ университет дооскаш, ТДЛТЭШИ-ң (амгы ГШИ) чогаал болгаш фольклор секторунга ажылдап эгелээн.

Бөгүнгө дээр шак ол секторда тыва аас чогаалын болгаш чогаалды шинчилээр эртемниң эге дөзүн салган баштакчыларга, «үш кит» дижиживис улуска хүндүткелдиг хамаарылга кадалаттынып арткан. Олар дээрге М. А. Хадаханэ, А. К. Калзан, Д. С. Куулар олар-дыр.

М. А. Хадаханэ тыва чогаалдың очерктериниң (1964—1975 ч. ч.) проза кезээн бижээн. Ол «Тыва прозаның тургустунганы» деп темага кандидат диссертациязын камгалааш, 1968 чылда тускай ном кылдыр үндүрген. Ооң чыып бижээни тыва улустуң аас чогаалының тураскаалдары эртем-шинчилел институтунуң алдын фондузунуң таваан салышкан. Хөй санныг чогаал-шинчилелдиг болгаш чогаал-критиктиг чүүлдери «Эртем демдеглелдеринге» («Ученые записки») болгаш «Улуг-Хем» альманахка, солуннарга ларлаттынып, аныяк эртемденнерге уран-чечен сайгарылга кылып өөрениринге, бот-тускайлаң эртемниг болгаш публицистиг стильди ажылдап кылырынга көскү үлегер болган.

Ооң чыып бижээни улустуң аас чогаалының тураскаалдарының сөзүглелдери «Сибирийниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң аас чогаалының тураскаалдары» деп Новосибирскиде үндүрүп турар серияның «Тыва улустуң тоолдары» деп томунче кирген. Ол серияның үндүрүлгезин эгелээн бурят эртемденнер А. Б. Цоктоев, В. Ц. Найдаков, М. И. Тулохонов болгаш өскелер-даа М. А. Хадаханэниң чоок таныш эштери. Олар амдыгаа чедир ону чылы-биле сактып, амыр-кадыын айтырып, тыва черде бурят культураның Музазы деп, байырын дамчыдып чоруур.

М. А. Хадаханэ Н. А. Сердобов болгаш О. К. Саган-оол-биле кады тыва тоолдарның, үлегер домактарның элээн каш чыындыларын орус дылче очулдургаш үндүрген, Тываның сураглыг кижилериниң дугайында хөй санныг очерктерни бижээн. «Улуг-Хем» альманахтың, сеткүүлдүң үндүрүлгелери ооң киржилгеши чокка черле эртпес.

М. А. Хадаханэ ёзулуг интернационалисчи, бердинген ажылынга, эчис хүлээлгезинге могаг-шылаг чок шынчы баараан болуушкуннуң үлегер чижээ.

Ол амгы үеде бот-намдарлыг тоожуну болгаш чогаал-критиктиг чүүлдериниң үшкү чыындызын үндүрүлгеге белеткеп, хөй талалыг ажыл-чорудулгазын уламчылавышаан. Мария Андреевнаның ээлчеглиг юбилейи-биле аңаа байыр чедирип, Башкывыска мөгейбишаан, орууңар ак-ла болзун деп күзедим!

УЛУГ-ХЕМ, № 2
1998

*Литературно-художественный и общественно-политический журнал
Союза писателей Республики Тыва*

Главный редактор *Н. Ш. Куулар.*

Редакторы издания *Ч. Ч. Куулар, Э. Б. Мижит.*

Художественный редактор *В. У. Донгак.*

Сдано в набор 01.07.98. Подписано в печать 29.09.98. Формат 60×84¹/₁₆.
Бумага типографская № 2. Гарнитура школьная. Печать высокая. Физ.
леч. л. 4. Усл. печ. л. 3,72. Уч.-изд. л. 3,84. Цена договорная.

Заказ № 374. Тираж 400 экз.

Редакция журнала «Улуг-Хем», 667000, г. Кызыл, ул. Щетинкина и
Кравченко, 57.

Типография Госкоминформпечати Республики Тыва. 667000, г. Кызыл,
ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

